

ШЫН

№ 42
(17686)

2009 чылдың
апрель 21,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Чазак Даргазының ажил-албаны

БЮДЖЕТКЕ ӨСКЕРИЛГЕЛЕРНИ КИИРГЕН

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы
дүүн, апрель 20-де, болуп эрткен.

«2009 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин болгаш 2010-2011 чылдарның планнныг үезинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлузудулга палатазынга чугаалажыры-биле кириер Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелинин дугайында айтырыгны хуралга сайгарып көргөн.

2008 чылда бадылап алган республиканың 2009 чылда бюджетинин Хоойлузунга өскерилгелерни кири берген чылдагаанын допчу тайылбыры Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол бер-

ген. Федералдыг деңгелге бистин республика немелде акшаны алырын чедишкинниг камгалаанын 2009 чылдың бюджетинин Хоойлузунга өскерилгелерни кириер ужурга таварышкан, бо дээрже делегейиниң саң-хөө кризисинге удур хемчеглерни Тывага чедишкинниг боттандырырынга рольду ойнаарын айыткан.

Республиканың тускай сорулгалыг программаларын, инвестиция программаларын боттандыра-ры-биле 2009 чылдың бюджетинин Хоойлузунга 400 млн. ажыг рубльдин, тудуг объектилерин тударынга 120 млн. рубльдин немелделерин кириген. Оон бүгү

талалыг сайгарылгазын Чазак кижигүннери кылгаш, боттарының тодаргай санал-оналдарын кириген. Берген акша-көпеекти ажыктыг ажылгаарынче онза сагышты салган. Тудуг объектилеринге ажылы шуудаан, доостур хуу-саазы чоокшулай берген тудугларга акшаны чарыгдары ажыктыг деп көргөн. Тускай сорулгалыг программаларның иштинден чурттакчы чонну ажылга хаара тударынче улуг кичээнге кири салган, чүге дээрже саң-хөө кризисинге бир дугаарында ажыл чоктар таваржыр, ынчангаш оларның социал камгалалын күштелдирери-биле федералдыг бюджеттен алыр 142,5 млн. рубльди чөптүг ажылгап тургаш, ажыл чоктарны ажыл-биле хандыраар дээштиг хемчеглерни

алыр. Тываның Чазаа сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринче доктаамал сагышты салып турар, бо хемчегге чарыгдар хөрөңги чедип келген.

2009 чылдың бюджетинин Хоойлузунга кирип турар өскерилгелер болза республиканың социал экономиказын хөгжүдеринин айтырыгларын чогулчалыг шийтпирлээринче углан болуп турар. Бюджет Хоойлузунга өскерилгелерни кирип турары дээрже Тыва Республиканың Чазааның удуртулгазының федералдыг төп-биле сырый харылзаалыг, чогулчалыг ажылдаанының түңнелинде боттанганын хуралга Чазак кижигүннери демдеглээн. Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хуралга хүлээп алган.

Бистиң корр.

АЖЫЛ — СОЦИАЛ КАМГАЛАЛДЫҢ МАГАДЫЛАЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол республиканың Чурттакчы чонун ажылга хаара тудар күрүнө албанының ажылдакчылары-биле апрель 17-де ужурашканын солунга дыңнаткан болгай бис.

Ужуражылгага Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүнө албанының агентилелин директору Виталий Чаж-оол ажыл-чорудулгазын допчузу-биле таныштырган.

Агентилел ТР-ниң Чазааның 2009 чылда бадылааны «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг чорукту чавырылдырар» республиканың тускай сорулгалыг программаның хемчеглерин күүседиринче кол ажыл-чорудулгазын угландырган. Ол чүл дээрже ажылдан үндүрткен, азы кызыралдага таварышкан ажылдакчыларны, өөредилге албан черлеринин доозукчуларын улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга хереглетиин турар мергежилдерге өөредир, ажыл чок хамаатыларны түр ажылдарга база хөй-ниитинин ажылдарына хаара тударын организастаары, биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадырынга база ажыл чок улустуң боттары ажыл-ишти кылып эгелзиринге дузаны чедирери болуп турар. Баштайгы медээлер езугаар алырга, республиканың тускай сорулгалыг программаның хемчеглеринде баштайгы медээлер езугаар алырга, дөрт муң ажыг ажыл чок кижилер кирип турар. 1200 хире киж биче сайгарлыкчы чорукту база боттары хуузуңда ажыл-агыйын хөгжүдеринге деткимчени алыр. Бо бүгү ажыл-херекти амыдыралга боттандыраар дээш чүнү кылып турарын Виталий Чаж-оол чугаалааш, моон сонгаар ажыл берикчилери-биле харылзааны экижидерин, чурттакчы чонну ажылга хаара тудар айтырыгны үре-түң-нелдиг шийтпирлээринге чарыгдары-биле бюджеттен берген эвээш эвес акша-хөрөңгини ажыктыг чарыгдар хемчеглерни

алырын чугаалаан.

Шолбан Кара-оол сөс алгаш, 2008 чылда Тыва Республиканың Чазаа канчаар ажылдаанын база Тываның Чазааның саң-хөө кризисинге удур хемчеглер программанын чыылганнарга допчузу-биле чугаалап берген. Чазак эрткен чылын республиканың социал экономиказын хөгжүдеринин айтырыгларын шийтпирлээринче кол кичээнге кири салып келген. Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдери-биле 2007 чылдан беш катап хөй акша-көпеекти үндүргөн, бо хөрөңгини ажыктыг чарыгдар тургаш, эвээш эвес ажыл-херекти бүдүргөн. Малдың баш саны өскен, бээр продукциязы көвүдээн, чер ажылы сайзырап турар. Чээрби дөрт тудуг объектинин ажылгалга кириген, көдээде чуртталга бажыңнарын тударын көвүдеткен. Оон-биле чергелештир четпестерге ол доктааган. Ылаңгыя школа назы четпээн уруглар албан черлери, чуртталга бажыңнары эвээш туттунуп турар.

ТР-ниң Чазаа 2009 чылда кризиске удур чогулчалыг хемчеглер программанын кылырынче, оларны акша-көпеек-биле камгалаар айтырыгны шийтпирлээринче онза кичээнге кири салган. Кризиске удур хемчеглер программанын боттандырырынга федералдыг бюджеттен 813,4 млн. рубльди, республика бюджетинден 413,6 млн. рубльди тускайлап берип турар. «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырар» тускай сорулгалыг программаның 2009 чылда кризиске удур хемчеглери федералдыг бюджеттен 142,5 млн. рубль, республика бюджетинден 7,5 млн. рубль-биле камгалатынган. «2012 чылга чедир

Чонну ажылга хаара тудар күрүнө албанының хоочуну Артык-кыс Кара-Салга Чазак Даргазының байыр чедирген бижии Шолбан Кара-оолдун тыпсып турары.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

көдээниң социал хөгжүлдези» болгаш өске-даа тускай сорулгалыг программаларны, республиканың инвестиция программанын боттандырырынга көрдүнгөн чарыгдалдарны шуптузун акшаландыраарын Шолбан Кара-оол чугаалаан. 2008 чылда Чазактың кылган ажылының отчедун база Чазактың 2009 чылда кризиске удур хемчеглер программанын Чазак кижигүннери удурткан бөлүктөр республиканың чурттакчы чонунга таныштырган, бо документилерге хамаарыштыр чоннуң саналдарын, сүмелерин алганын ол дыңнаткан.

Делегейиниң саң-хөө кризиси чуртка багай салдарын чедирип турар, оон уржуундан ажыл чок улустуң саны көвүдөп орат. Россияда бүртүктөкөн ажыл чок улус 2,5 млн., Тывада оларның ниити саны 24,2 муң четкен. Ынчангаш чурттуң күш-ажыл рыногунда байдал нарын болуп турар. РФ-тиң Президентизи, Чазаа чонну ажылга хаара тудары чугулагару, тургустунган байдалды чогулчулары-биле эвээш эвес акша-хөрөңгини тускайлап бер-

геш, бо айтырыгны шийтпирлээр дээштиг хемчеглерни алырын күүсекчи, хоойлузудулга болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнынга даасканын Чазак Даргазы чугаалааш, бо айтырыгны күүседирде чүнү кылырынга доктааган. Тускайлап берген 150 млн. рубльди шын хуваап, ажыктыг чарыгдар тургаш, ажыл чок улустарны мергежилдерге өөредир, биче сайгарлыкчы чорукту база бодунун хуузуңда ажыл-агый хөгжүдеринге деткимче, дузаны чедирерин чугулагар көргөн. Ол ыш-каш ажыл чок кижилерни түр ажылдарга, хөй-ниитинин ажылынга калбаа-биле хаара тудар хемчеглерни алыры чугула. Тываның Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүнө албанының ажылдакчылары боттары мурнунда салдырган харысалгалыг сорулгалы чедишкинниг шийтпирлээр шыдаар дээрзинге быжыг бүзүрелин Шолбан Кара-оол ужуражылганың түңнелинде илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

— Акция

"АРАТКА ДУЗАЛАЖЫЫЛЫҢАР"

Пятницада Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Аратка дузалажыылы» деп ачы-буян концерт-марафону болган.

Чадаананың 1 дугаар школазының бирги-классчызы Арат Монгуш өске үе-чегелери-биле бир дөмей, омак-хөглүг оол кылдыр өзүп орган. Өске курзукпайлар дег, ол школының эргинин арта базып, чүвени дүргөн шигээди алыр, эш-өөрзүрек чаңы-биле дораан-на башкыларының ынак өөреникчизи апарган.

Бирги улдуң төнүп, ийиги улдуң эгелеп чорда, Арат: «Оорган шылап тур, авай» — деп турар апаарга, Анисья Монгуш, Араттың авазы: «Хөй номнар суп каан аар барба чүктээринге ыңдыг ыйнаан, оглум» — дээш, хеймерегинин ооргазын массажап тудуп каар турган. Чадаананың бичин уруглар эмчизи Кызыл хоорайда онкодиспансерге барып хынадыр бижик бээрже, иениң чүрээ дүвүрөп турза-даа, тускай мергежилдиг эмчилерин түңнели аяс хун диңмирээшкн дүшкөн дег, дыңналган. Араттың бажында ыжык бар болган... Ол ийи кезишкннерни эки эрткен. Ынчалза-даа оон улаштыр химия-терапияга эмнедиринге Тываның кваоду (халас оочуру) чок. Ону шийтпирлээр алыры Араттың кадыкшылынга, амы-тынын камгалап алырынга эң кол черни ээлээр айтырыг ол. Ол сес ай үргүлчүлээр эмнээшкн үезинде ай санында сыкыртып алыр ужурлуг Грасальва дээр эминин бир ампуланың өртээ 160 муң рубль... Ниитизи-биле 3 млн. рубль.

Иешкилер Санкт-Петербург хоорайга эмнедип чыдырда, ында тыва студентилер оларга холун баштай сунуп, аш-чем аймаа дээн ышкаш, боттарының шаа-биле деткимчени көргүзүп, интернетке Аратка дуза херегинин дугайында медээни бергеннер. Ол медээге харыы дыка хөй болган. «Тува-Онлайн» электроннуг солуннуг англи дыл кырында сайттында медээни номчааш, Юрген Боден 250 долларны шилчиткен. Деткичкчлер шак санында немежип турар. Акцияның организаторлары болгаш Араттың авазы ТР-ниң Чазааның Аппаратынга (В.А. Кочергин, Т.М. Курганская), ТР-ниң Улуг Хуралында «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының депутаттарынга, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралына, Суд приставтарының эргелелинге, РФ-тиң ТР-де ИК истелге эргелелинге, ТР-ниң саң-хөө бюджет хайгааралының албанынга, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазына, «Эскадо», «Телевидеокомпания», «Телецентр», «Авторадио Кызыл», Улуг-Хем кожуундан шажын ажылдакчылары Ч.Кончак, Р.Кончак, Ч.С.Чооду, М.-Х. Монгуш аттыг Культура бажыңының ажылдакчыларына, Араттың ачазы Март-оол Доржуевичинин кады ажылдап турар эштеринге болгаш чаңгысклассчыларына четтиргенин илередип тура, мындыг ачы-буянын концертти эрттирген ТР-ниң Культура яамызынга (В.О. Донгак), В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры (Н.К. Шалык), концертке киришкен артистерге күдүк базып мөгейип, четтиргенин илередип тур.

Бичин Аратка дузалажыылыңар! Акция ам-даа уламчылап турар.

Саннар, барымдаалар

Бөгүн республиканың онкодиспансеринин учедунда 27 уруглар бар, оларның үжү — элээдилер. 24 уруг 14 харга чедир назы-харлыг. Чыл келген тудум рак аарыындан аарааннарның назы-хары аныксып олулары дүвүрениң.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының чанында Хөй-ниитиниң каттышкан чөвүлелдин идеккейжи саналы-биле эрткен чылдан эгелеп мал оорлаар чорукка удур бүгү күштү мөөңнээн акцияны организастанының дугайында билир бис. Бо чылдың апрель 17-де ооң ийги чадазын эгелээр-биле Тес-Хем кожуунуң Самагалдайга үнүшкүнүг ээлчеглиг хуралын эрттирген.

Аңаа ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыды, генерал-майор Виктор Иванович Лесняк боду болгаш чөвүлелдин кежигүннери — уругларның “Сылдысчыгаш” солунунун кол редактору Александр Шоюн, “Адыг-Ээрен” хамнар ниитилелиниң кежигүнү, эмнээр хам Виктор Нурсат олар база киришкен.

Чүге Тес-Хем кожуунуң төвү Самагалдайга ээлчеглиг үнүшкүнүг хуралды эрттире бергенил деп айтырыгга сайыт Виктор Лесняк делгеренгей харыыны берген. Чүге дээрже Тес-Хем кожуун Тываның Моол-биле кызыгаарлаттынып чыдар Эрзин, Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайганың девискээрлери-биле каттай даштыкы күрүнө-биле кожалык чыдар кыдыг-кызыгаар чер болганда, ол республиканың-даа, Россияның-даа онза байдалдыг болгаш күрүнениң экономиктиг болгаш стратегтиг ужу-уткалыг девискээрлери деп санаттынып турар.

Ийи күрүнениң аразына кады сайзырап демнежер, удур-дедир сырый политиктиг, экономиктиг болгаш эп-найыралдыг харылзаалар чылдан чылче немежи, быжыгып турар-даа болза, кызыгаар чанында ийи-чаңгыс бот-боттарының малын оорлажыр чоруктар бар дээрзи кымга-даа чажыт эвес. Ооң уржуундан ийи күрүнениң аразында ол талазы-биле чөрүлдээр, маргылдаалыг берге айтырылгар тургустунуп, билишпейн баар-даа таварылгаларны болдуруп турар. База ол ышкаш делегейде болгаш чурт иштинде аар уржуктарлыг экономиктиг кризис-биле холбашкан шимчээр-шимчeves өңчүн оорлаарына хамаарышкан кем-херек үүлгедиглери мал ажил-агыйлыг республиканың иштинге көвүдүп болурун сайыт улуг дүвүрел-биле хуралга чугаалаан. Ынчангаш сайыт Тес-Хем кожуунуң мал тудуп турар кижилеринден яамының кылып чорудуп турар ажилдарына хамаарышкан айтырылгарга тайылбырын берип, оларның санал-оналдарын дыңнап, малчыннарның болгаш удуртукчуларның боттук арга-сүмезин ажылгаары-биле мал оорунга удур кандыг хемчеглерни аң, оларны канчаар дээштиг, үрүтүлүг кылып болурун чондан сонуургаан.

Тес-Хем кожуунда ниитизи-биле 74 муң баш мал бар, оларның аразында 2000 баш чылгыны, 7000 баш мыйыстыг бода малды, 57 муң баш шээр малды, 6 баш тевени малчыннар азырап турар. Ынчалза-даа ажил-агый чок, доктаамал акша-төгериң албайн турар чамдык чалгаа болгаш чижең кижилерниң бо бүгү малдан “акша кылып алырының” эң чиик аргазын тыылдырар бодалдарны херек кырында боттандырып болур дээрзин сайыт демдеглевешкан, ону болдурбазы-биле малчыннар шагдаа ажилдакчылары-биле кады демнежи тургаш, болур-чогуур бүгү хемчеглерни аң, мал оорунга удур шыңгы шалтаразын, моондактарны тургузарын болгаш чонунуң кем-херек үүлгедиринге сундулуг кижилерден канчаар камгалааны болурун, быжыг камгалалдың магадлалын доктаадыр үе келгенин ол хуралга чугаалаан.

Иштики херектер яамызының сайыды шагдаа албанының ниити кылып ужулгус ажилдары-биле чыылган чонну таныштырган. Бүгү чурттуң иштинде кризистин ужурун-дан күрүнө янзы-бүрү чарыгдалдарны кызырып, бюджеттин акша-хөреңгизин камнап, кадагалап алыры-биле, янзы-бүрү күөск-

чи албаннарны, ведомстволарны, органнарны, комитеттерни улгаттырып, оларның харылаар ужулгус ажил-херектериниң даңзын калбартып, бир албанны өске албанга каттыштырып мөөңнээр хемчеглерни аң эгелээрин генерал сайыт бадыйтаан. Яамы-

Хурал цезинде.

МАЛ ООРУНДАН КАМГАЛАЛ малчынның бодундан хамааржыр

Берт-Дагның участок төлээзи, улуг лейтенант Елисей Балданай эки турачы дружинаның кежигүннери Ай-Херел Тас, Чап Сендаш, Владимир Бадарчы, Роман Балдан-оол-биле.

ның иштинде янзы-бүрү өске девискээрлерге, регионнарже сургакчылаашкыннарның санын кызырып, оларның акша-хөреңги-биле хандырылганын эде санап, аргалыг-ла болза, чарыгдалдарны эвээжедирин оралдажып эгелээн. Чижээ, чоокта чаа Россияның Президентизи Чечен Республикага шагдаа ажилдакчыларының сургакчылаарын соксадып, чурттуң Иштики херектер яамызының күштериниң хууда составының санын кызырып, комендант чурумну хаап, ону доктаадыр доктаалды хүлээп алган бооп турар.

Бо чылын Кызылдың “Сүбей” УСК-ниң чанына, экономиктиг кем-херектер истрээр албанның ажилдаар оран-савазын, ооң чанына истреег изоляторунуң 62 млн. рубль өртөктүг чаа бажынын, Каа-Хем кудумчузунга назы четпээн чурум үрзэн уругларны түр када тудар черин 74 млн. рубль өртөктүг тудуун доозарын сайыт чугаалаан.

Республиканың иштинде оперативтиг байдал доктаамал чогумчалыг дээрзин Виктор Иванович хуралга демдеглээн. Бир эвес 2005 чылда 10700 янзы-бүрү кем-херек үүлгедиглерин бүртүктээн болза, эрткен чылын ол сан 7326 болган. Кижиге аар кемдээшкыннер чедирер, ооң тынынга чедер кем-херек үүлгедиглери 6 хуу кызырылган, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун камгалаар милицияның харылаар аар болгаш онза аар херектер көскүзү-биле эвээжээн болгаш Тыва эрткен чылгы көргүзүлгелери-биле бо талазы-биле кем-херек үүлгедир чоруктарның ниити санының кызырылганының ачызында, Россияның кем-херектер талазы-биле чогумчалыг байдалдыг 20 регионунуң аразынче кирген бооп турар. “Ынчалза-даа 7 муң ажыг кем-херек дээрже-ле, демей-ле улуг сан-чурагай-дыр, бир кем-херектин артында чеже кижиниң амыдырал-чуртталгазы үрелип, оон уржуундан багай салдарга чедирип турарын бодап кээрже, демиселди түр када сула салып,

кошкадып, хостуг тынган херээ чок” — дээрзин Виктор Иванович демдеглээн. Аар эвес деп санаттынып турар оор херектер көвүдүп турар. Амыдыралын тудуп шыдаваан кижилер сула салдынып, арга-дарыга дүлдүнүп, оон уржуундан алгышкан, чогушкан, эттээн, эзирип алгаш, өске кижиниң тынынга, кадыына кемдээшкыннер чедирер херектер шагдааларның болгаш ниитилелдин ам-даа баш аары бооп артпышаан хевээр. Наркотиктиг бүдүмелдер-биле холбашкан үүлгедиглер база ындыг байдалда. Оон кадында назы четпээн уругларның киржилгези-биле хамаатыларның өңчүзүн оорлаар, үптээр дээн чижектег 422 кем-херек үүлгедир чорук мурнуку чылдарга көөрдө, барык ол-ла хевээр бооп турар.

Экономиктиг кем-херектерге хамааржыр үүлгедиглерниң сан-чурагайын сайыт демдеглээн. Чижээ, 2005 чылда мал оорлаан 837 херек бүртүктетинген болза, 2007 чылда — 505, 2008 чылда — 322, 2009 чылдың бирги кварталында 52 мал оорлаан кем-херек тодараттынган. “Бо талазы-биле кызырылда элээн бар-даа болза, мал азырап, оларны дүн-хүн чокка, изиг чай, соок кыш дивейн, ажаап-тежээп, кызыл дериң төп, мал соондан кылаштап чоруур кижилерге чаңгыс-даа малды чидирерге, кайы хире аарышкылыг, халалыг, хомуданчыг болуру чугаажок болбайн канчаар, мен оларга амы-хуумда катчып, оларның килеңнээн сеткилин билип тур мен. Ынчангаш бо ужуражылга моон-биле доозулбас, ам-даа кады ажилдаар ужулгус бис” — деп, сайыт чыылган чонга кыйгырыгны салган.

“Эрткен чылын Тес-Хемден Моолче сүрүп алгаш барган мал оорлаан 6 кем-херек бүртүктетинген, ынчан кожуун 42 баш чылгыны чидирген, а бо чылын 2 мал оорлаан таварылганың чаңгызындаа истреп, тып шыдаваан. Бир таварылгада Моолдун девискээринче малды оорлап алгаш барган болгаш ону дедир эгидер талазы-биле моол коллегаларының дузазы

көзүлбейн турар болгаш даштыкы чурт-биле сырый ажилдажылганың чедингир болгаш боттук эвезин демдегледип тур мен. Кожуунуң иштинде мал оорлаан чоруктарның ниити санындан алырга, кызыгаар кежилдир мал оорлаан кем-херектер чүгле 10 хуу бооп турар, а арткан 90 хуузу тыва ооржуларның тыва малчыннардан мал оорлаан херектери-дир.

Кыдыг-кызыгаар, кожалык чурт-туң девискээринден мал оорлаар чоруктарның саны база доктаамал хевээр. Ылангыя кожавыс Даг-Алтайче, Хакасияже, Бурятияже база олышкаш Моолче киргеш, оларның малын оорлаар чоруктарның саны кызырылбайн турар.

Чиик кежик бодап, малывысты ай деп баар таварылгаларны истреп тывары, ылангыя моолдардан тыва малды дедир кирип сүрүп, элериңге эгидип бээр кончуг нарын, харын-даа шуут болдунмас херек бооп артпышаан хевээр. Бо талазы-биле ийи күрүнө аразында керээлер, дугуржулгалар, кады ажилдажылгалар доктаамал чоруп-даа турар болза, когараан таварылгаларда моол тала хөй кезинде малын эгидип шыдаптар-дыр. Оларда малды таңмалаары, малды тускай паспорттап документилээр ажил кончуг шыңгы болгаш ол күрүнө деңнелинде чоруттунуп турар. Оон кедерезе, моол малчыннар малды бичизинден эгелээш, улгаткыжеге чедир ону видеога, чурукка тырттырып алырлар. Тываның талазындан оор кирип, оларның малын “ончалаан” таварылгаларда, олар ол шыңгы херечилелдерни биске болгаш кызыгааржыларга бараалгадып тургаш, малын дедир эгидип алырлар. А бистиң малчыннарывыс чүге ол дуржулганы шынгазтпезил? Акша-көпеекке чединмейн турар бе, азы ол ажил шүүттүг болганындан ону кылырындан чалгаараары ол бе?” — дээн чижектег сайыттың айтырылгарына харыы чок болган.

Черле малын “ийи буттук” оорларга белени-биле алзыптар тавар-

рылгаларның хөй кезин мал азырап турар хамаатыларның буруузуна онаажып турары чөп. Боттарывыс малывысты камгалап кадагалаар хемчеглерни кайы хире деңнелге алыр бис, малывыс ол хире онча-менди болуп, биске ынча хире буян-кежиин бараалгадыр. Кыштагларга, чайлагларга дүвүрелдин тускай медээ системаларын база садып турар, ону специалисттерге салдырып ап болур. База ол ышкаш ок-кемзек айтыры берге дээн хомудалдарга хамаарыштыр бо хүннерде оордан камгаланыр окчепсектиң кандыг-даа хевирлериниң чөпшээрелдерин алырын хоойлу-дүрүм-биле чигедип каан, газ-биле адар, кемдээшкынниг боомонгудан аңгыда, биче калибрлиг бооларны база чигеткен тускай дүрүмнер-биле садып ап болурун сайыт чугаалаан.

Ол ышкаш мал оору-биле демиселди канчаар чорударын кожаларывыстың боттук болгаш төлөптүг үлөгер-чижээн база өөренип, арга-дуржулга солчулгаларын доктаамал чорудуп турарын Виктор Лесняк база демдеглээн.

Эрткен чылын бирги болгаш ийи дугаар үнүшкүнүг хуралдарны чөвүлел Эрзинге болгаш Чөөн-Хемчикке эрттирген, оон ажыктыг болгаш дузалыг чүүлдерни кайы-даа талалар алган, санал-онал хөй болган, кожуун, сумуларда мал оорунга удур хемчеглер алыр хөй-ниити организацияларны, эштежилгелерни, чөвүлелдерни, тускай улусчу дружиналарны тус черлерниң чагыргалары тургускан болгаш оларның кылган-бүдүрген ажил-херээ дыка дээштиг болганын сайыт онзаалаан.

Ол хүн сайыт кожуунуң Берт-Даг сумузуна аалдап четкеш, суму чагырыкчызы болгаш сумунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Мergen Оюнга ужуражып, суурда мал оорунга удур демиселди чорудар идеккейжи аныяктардан тургустунган эки турачы улусчу дружинаның кежигүннери болур 8 кижиле-биле база чугаалашкан. Олар неделя санында-ла бир хүн болгаш ла элчип-солчуп тургаш, кызыгаарны дургаар 40-50 километр хемчээлдиг девискээрлерни хынап, рейдлерни доктаамал чорудуп турар. Сумунуң чагыргазы оларга 40 литр бензинни, аъттарны аңгылап берип, дружинаның кадыг-берге ажылынга бүгү деткимчени көргүзүп турарын Берт-Даг болгаш У-Шынаа сумуларның участок төлээзи, улуг лейтенант Елисей Балданай сайытка чугаалаан.

Эрткен чылын 26 баш шээр малын моол таладан оорларга алыскаш, оларны аас-кежик бооп, онча-менди эгидип алган хуу малдыг Аяс болгаш Айлаң Идамнарның кыштаанга сайыт аалдап четкен. Аныяк малчын өг-бүлө улуг сайыт аалдап келгенинге баштайында бүзүрөвейн, арай дүвүрөксеп, девидеп, оон салган айтырылгарына харыларны берип, боттарының амыдырал-чуртталгазының дугайында чугаалап бергенер. Виктор Иванович бөдүүн тыва малчыннарның амыдыралы-биле чоок таныжып, соок кышты эрттирип алыр чылыг бажыныңче кирип, изиг шайын ижи, манчы-хуужурун чил, изиг-ханын шенеп, электри чырыы чок-даа болза, оларның арыг-силлиг, онча-менди, тодуг-догаа болгаш кызымак ажилдап-чурттап турарын сонунурап, оларның ажилгырын магадап мактаан. А чөвүлелдин талазындан чалаткан эмнээр хам Виктор Нурсат аныяк малчыннарның аал-оранын, мал-маганын аш-чут, аарыг-аржык, оор-суктан камгалалды кылып, оларның өдээн аштап-арыглап бергенинге Идамнарның өг-бүлөзи аажок өөрзэн.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ужар куш дег чүгүз болгаш
Улуг чуртум эргий бээр мен.

(С.Сүрүн-оол «Мээң аалым»)

Бо хүннерде Тываның Улустун чогаалчызы Салим Сазыгович Сүрүн-оол бистин аравыска чораан болза, 85 хар оюн чону-биле демдеглер эрттирип турар ийик. Улуг чогаалчывыс бистен ырап чоруй барганындан бээр 14 чыл, карак чивеш аразында дег, эрте-даа берген болза, бөгүн бистер оон чогаалдарын катап ажыдып, номчуп чоруур бис. Оларның тыва кижинин хевирлеп тургустунарынга, ниитилелдин бот-медерелин «чүшкүреринге», отка немей салыр ыяш ышкыш бодалдарны «салырынга», улуг салдарлыг болганын медереп сактып, салгакчылар кымнарыл деп айтырыгны бодууска хүн бүрүде салып чоруур бис.

Тыва литературага С.Сүрүн-оолдун изеп каан оруу-биле төрүтүнген чогаалдар хөй. Чогаалчылар Э.Л.Донгак, А.А.Даржай, М.М.Дуонгар, Ш.М.Суван, Шангыш Монгуш олар «Эрлик оран киргеш келдим», «Четкер четкизи», «Хөлелер», «Киж-араатан», «Ужар киж» деп чогаалдарына ниитилел, киж мөзүзү, амыдыралдың бергелерин ажып эртер кижинин шыдал-күжү дээн чижектиг нарын, берге айтырыгларны чиди-биле көдүрген чогаалдарны бижээн. Кижинин, канчаар-даа санап кээр-ге, он-даа, чеден-сезен-даа чыл деп санап кээр-ге, кыска назынында, киж канчаар чурттап чоруурул, киж мөзүзү чүл ол деп бистин айтырыгларывыска бир-ле төөгүнү төөгүп, кижинин намдарын чижек, үлегер кылдыр тоожуп бээр үстүндө адаттынган чогаалчыларывыстың номнарының ниитилелге эргежок чугулазын айтыры чугула.

Прозачы Салим Сүрүн-оолдун «Ийи чагаа», «Оржунмаа биле Балдай-оол», «Ынакшыл-дыр», «Көк-көк даглар», «Лейтенантының даалгазы», «Ак-Төш», «Анай», «Авазынга даңгырак», «Кымның оглулу?», «Өске кадай» деп чогаалдарына эрткен чүс чылдың 60-70-80-90 чылдарда тыва ниитилелдин эң-не чидиг аарышкылыг айтырыгларын көдүрүп чырыдып келген.

Салим Сазыгович Сүрүн-оол (15.04.1924—10.04.1995) — Тываның Улустун чогаалчызы, ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Ол школаларга башкылап, Тываның ном үндүрер черин директорлап, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң харыскалгалыг секретары, ТДЛЭШИ-ниң (ТГШИ) дыл секторунун эртем ажылдакчызы болуп ажылдап чораан, ол ышкыш хөй санныг өөрөдиге номнарының автору деп, Тываның чогаалчы интеллигенциязы билер.

С.С.Сүрүн-оол эң баштайгы шүлүктөрүн 1940 чылдарның төнчүзүндө парладып эгелээн. Тыва литературага келген оруун чогаалчы бижик өөренир дээш чоруткан акызының орунга эң баштай хөй кадарар үлүүндөн, «Хостуг арат» солундан улугларга улустун тоолдарын, тывызыктарын, ырларын номчуп берип турганындан, сур-

ТЫВА КИЖИ, ТЫВА АМЫДЫРАЛ БОЛГАШ ЧУРТТАЛГАНЫҢ МӨҢГЕ СЫРЫНЫ

(С.Сүрүн-оолдун сөөлгү романы «Тывалаар кускунга» хамаарыштыр)

гуулга башкының даалгазы-биле чыылган чон мурнунга шүлүк номчаанындан, орус дылда эң-не баштай доктаатканы шүлүктен, школага С.Б.Пюрбюнуң удуртуп турганы чечен чогаал бөлгүмүндөн, Москваның Чөөн чүк улустарының университетинден, 1946 чылда бижээн баштайгы шүлүктөрүндөн, С.Пюрбю, С.Сарыг-оол, О.Сагаан-оол чогаалчыларга дуза-үнелел дилеп көргүзүп турганындан, Кызылга башкы институтунга башкылары В.Барцевич, К.Х.Оргу олардан чогаал теориязының билиглерин алганындан, сурагжаан чогаалдарны «хынамчалыг, тускай сорулгалыг» шүгдүнүп боданып номчаанындан болгаш очулга ажылдарындан эгелээнин «Чогаалымның эгези» деп чүүлүнге делгереңгей-биле бижээн («Чогаалдар чыындызы», 1-ги том, 1974).

С.С.Сүрүн-оолдун «Тывалаар кускун» деп романы 1994 чылда чырыкче аңгы ном бооп үнген. Номнун чиңгир ногаан картында эзимде эликтин чуруу, иштики чурктарында авторнун тайга-сынга чорааш тырттырган чуруу база чанында аңгы чурукта ыяштар бажында — Кускун. Бо чогаалды орус дылдыг чогаал сайгарыкчылары «Ворон, говорящий по-тувински» деп очулдуруп турар. Ынчалза-даа чогаалдың идеясын барымдаалап алып болза, Кускун тыва дылга чугааланып турар болза-даа, кол утка: тыва амыдыралдың чингине дөстөрүн, чоннун философу угаадыгларын утуп чоруур кижилерге ол мерген куштун сагындырып турары-ла болгай.

«Тывалаар кускун» — тыва амыдыралдың үндезин дөстөрүнүн дугайында роман. Ийи удурланышкак маадырларның амыдырал-чуртталгазын, салым-чолун, аажы-чаңын, чуртталгага хамаарылгазын дамчытыр автор бодунун эрткен болгаш келир үеже көрүжүн, чоннун амыдыралчы философиязын номчукчуларга чедириксээн.

Романның сюжети: малчын Иргит Салбак-оол адазының дамчытканы чаңчылдарны сагып чорааш, «контр» деп буруудаттырган. Шииртирген. Эң чоок эки Ондар-оол ону нүгүлдээн. Беш чыл эрткенде, келдерелге таварышкыш, хоругдал черинден хосталып үнүп келген Салбак-оол өжээнин негеп алып сорулганы салган.

Чогаалдың кол маадыры Иргит Салбак-оолдун «Чаңгыс тыва» деп ааска эптежи берген сөстери оон шолазы аларган. Малчын Салбак-оол — Иргит Шактар ашактың оглу. Ол адазының чагып чораан чаңчылдарын салбаан, харын-даа тыва бооп төрүттүнген салымынга чоргаарланып, тыва кижинин национал ыдыктарын кадагалап чоруур. Ол тыва чем, тыва идик-хеп дугайында чугаалаарынга ынак киж.

Салбак-оолдун делегейи, долгандыр турар кижилер-даа, агаар-бойдус-даа, хайнып турар амыдырал-даа бир аңгы онзагай. Оон хүрээленинде киж чоргаар, хостуг, бойдус ону камгалап карактап чоруур. А киж амыдыралдың негелделеринге чүүлдешкек кылдыр чурттап чоруур. Кижинин негел-

делери чоннун езу-чаңчылдары-биле чөрүшкөк эвес, чөвүлөш. Кижилер үнген дөзүн эки билип чоруур болгаш, оон быжыг туттунуп чоруурлар. Салбак-оолдун чаңчыл езугаар эрттирип турар байыр-лалдары, езулалдары бойдустун чаялгасы — кижинин долу эргезин бадыткап, быжыглап, ону улам чоргаар кылып турар. Шагаа байырлалын эрттирерин хоруп каан чылдарда-даа Салбак-оол оон езулалын үспейн сагып чоруур. «Чаңгыс тыва» чөптүг эвес, чогаат-тынган хоойлулар үр «чурттакас», өскерли бээр деп билип-даа турар ышкыш. А чоннун езу-чаңчылдары «өлүм чок», кезээ мөңгедө артар. Романның кол маадыры хөйүн көргөн, хөй-ле бергелерден төлөпиг, туруштуг үнүп шыдаан. Ынчалза-даа Иргит Салбак-оол боду хууда частырыгны кылып-даа, чөптүг эвес дадалгалзалга алзып-даа турар.

Аныяк шаанда, кажан хөй-ле кижилер арагага сундугуп турар үеде Салбак-оол база-ла аңаа алзы берген. Оон эш-өөрү, дөргүл-төрели, а бир-ле дугаарында, эң чоок эки Ондар-оол кадайы-биле хөй арага-дарылыг кээп, мал-маганын халаска ал-даа турган. Бо «чаа чаңчылдарда» чөптүг эвес чүүл бардыр деп, Салбак-оол билген. Аңаа удурланып, туржуп шыдаан. Чүгле арага деп чыпшычак «аарыгдан» адырлыры берге болган.

«Чаңгыс тыва» чурттап өскен оран-таңдызын боду камгалавас болза, оон төтчөглекчилеринге, халас ажык-кончаа сүрген «дайзын-нарынга» удур турушпас болза, хоржок деп билип турар. Оран-чурт, агаар-бойдус дээш демисел оон кол херээ апаар. Ол хоругдалдан үнгеш, чуртталганы көргөш, катап амыдыралын шын тургузуп эгелээн.

Салбак-оолдун билип турары-биле тыва чоннун бо черлерге үдүптен бээр чурттап чораанын, ам-даа кезээ мөңгедө чурттаарын херечилеп турар чүүлдер эвээш эвес.

Бирээде, тывалаар кускуннар. Олар кижилерни анаа-даа, аннап-даа чорда карактап чоруурлар. Кижилерниң кылган чүүлдерин харын-даа көрүп, эскерип, үнелеп чоруур-даа ышкыш. Ийде, Салбак-оолдун азырап кааны Эзирик бар. Эзирикти боолап, чок кылып каары дээр-ге-ле, чурттап чоруур чер-чуртун камгалап шыдавааны-дыр. Салбак-оолдун чаш Эзирикти азырап кааны, ол аңың дириг чорууру дээр-ге-ле — төрөөн оран-бойдузун кижинин камгалап, хумагалап чоруунун демдээ. Эзириктин чиде берген үезинде Салбак-оолдун ону дилеп турар чылдаганы-даа ында.

Чогаалдың кол маадыры болур Иргит Салбак-оолдун чанында, база-ла кошкак, төлөп чок киж болза. Ол болза оон эки Ондар-оол. Амыдырал-чуртталганы эгелеп тура, олар хөлчөк чоок эдержип чораан. Ынчан Ондар-оол — эртем-ниг, эки ажылдыг, улуг идегелди берип турар аныяк киж. Чүгле Салбак-оол-даа, Ондар-оол-даа кезек када арагага алзыпкан. А ол халапка бүрүнү-биле алыспас дээш, Салбак-оол кызып турар. Эжин нүгүлдээ Ондар-оол корткан, буруу-зунганындан араганың аспаанга ал-

зыптар. Ол ажылындан үндүртүр. Өг-бүлезинин мурнунга хары-салгазын уттур. Оон кадайы Салбак-оолдан дуза дилээр. Ынчалза-даа «Чаңгыс тыва» бо удаада эки турган кижиге дузалап шыдавас. Чүге дээр-ге чөптүг эвес шииткелдин кара тамызынче ону иткен киж ол. Ондар-оол оон дайзыны аларган. Ондар-оол бодунун буруу-зунун аар чүгүндөн, арын-нүүрнүн човаашкынындан арагалаашкынга алзып, амы-тынындан чарлыр.

Автор «Тывалаар кускунда» — чүгле дазыл-дөстүг, ыдыктыг чаңчылдарны сагып чоруур, өжээ-зирек эвес киж быжыг, туруштуг болур деп бодалды илереткен. Романның номчукчуга база бир мерген угаады ол.

Езулуг чөрүлдээ кижинин бодунда, чуртталгазын төлөпиг азы төлөп чок чурттап эртери чүгле кижинин бодундан, амы-хууда туружундан, бодунун ол ишти делегейинде ак биле кара күткүчүлери-нин демиселинге — буян, чөптүг, ак талазын деткип чоруурундан хамааржыр деп чогаалчы С. Сүрүн-оол билип, сөөлгү романында бо билишкенин тыва номчукчуга чедирерин оралдашкан. Тыва прозада кижини көргүзеринин талазы-биле мындыг көрүш — ажыдышкын, чаартыкчы чүүл деп билип турар бис. Материалдыг хөгжүлде-нин бир чадазында келген берге-дээшкенин улам көвүдээн бо үеде бөгүнгү кижилер биске бодувустун ишти-хөңнүвүстү билип, угаан-бодал, сагыш-сеткиливисти сайзырадып бурунгаар базым кылырда, мындыг чогаалдар, мындыг көрүш негеттинип келгени чугаажок.

Чүге автор чогаалын «Тывалаар кускун» деп адааныл? Кускунну чүге романда киригенил? Бо чогаалда Кускунну мегелес куш деп турар. Ылап-ла, тыва бурун-чугааларда (мифтерде, торулгаларда) Кускун — мерген куш. Ол «Аары-аржык болурун, өлчүм-чидим болурун база кандыг черде сек чигенин хамыкты мурнай...билер» деп М.Б.Кенин-Лопсан «Тыва хамнарның торулгалары» деп номунда бижип турар. З.Б.Самданнның чыып тургусканы «Чылбыга Айны канчап сыырыпканыл?» деп мифтер номунда мындыг чугаа бар:

«Кускун.

Бурунгу тываларның улуг назылыг кижилери тайганың ужуп чорааш, аңдарлып эдер кара кускунун эң-не мерген угаанныг куш деп билип чорааннар. Ол кускун ужуп чорааш, дээр-ге эткен санында аңдарлып чоруур. Аңдарылган санында өртөмчейни чш эргилдир көрүп чорууру ол дижи.

Эртен даң хаязында ол оттуп келгеш, чалгыннарын хергеш, кээп турар хаяда ол чалгыннарда чүнчү бижээнин, бо хүндүс чүчү чүвөгө таваржырын номчуур чүвөгдөөн. Кайы чүкче, кайнаар чоруурун база кандыг олчага таваржырын баштай билип алыр. Ынчангаш ону уганныг куш дээр».

Ол ышкыш Кускуннун уязында

кижилерниң караан эмнээр эң ховар эм шыгжаттыг деп ол-ла номда мифтен билип алып бис.

Мифтерден, тоолдардан эгелээш, амгы үениң чечен чогаалынга чедир делегейниң хөй яязы чоннарының бурунгу культуразының киржилгезин шинчилээн эртемден Е.М.Мелетинский Кускунда өгбелерниң овуру сиңген деп бижип турар («тотемный предок»). Бурун-гунун уран-чечен тывыштары, угаадыглары амгы үениң чечен чогаалынга чаа шынарны ажыдар деп бо эртемден демдеглээн. Салгалдан салгал дамчып келген, үе-дүпте утказындан оранчок өскерилген уран-чечен аргалар ырактан ужукталгаш, бистин үениң чогаалчыларының демир-үжүүнге чаа болгаш эрги, мөңгедө өскерилбес, чырык символдар бооп үнүп келир. Амгы тыва литературада Улустун чогаалчызы М.Б.Кенин-Лопсаннның «Читкен уруг» деп романында «көк дээр» деп мифологтук овуру-хевир, кижилерниң каржы-дошкун аажы-лалындан шыдашпайн, Мөңгүн-Тайганың шыпшык бажында чиде берген уруг дугайында тоожулалда ыңдыг шынарлыг чечен-мерген ажыдышкыннар база хөй.

Бөгүнгү амыдыралдың аак-кээги, төөгүнүн, төрениң аңдарлып өскерлири чоорту база эрте бээр, кижинин кажан кезээде туттунуп-халбактанып чоруур ыдыктары бар. Ол болза төрөөн чери, төрөөн дылы, чоннун мерген ужурулары. «Тыва киж тыва бооп чоруур болза эки-дир ийин» — дээн чогаалдың кол маадыры Шактар оглу Салбак-оолдун сөстөринде өскелерге өжээргээн хензиг-даа сеткил чок (а.15). Ол болза кандыг-даа язы-сөөк киж бодунун үнген угун-дөзүн салбас ужурулуг, бурун-гуларның чаа салгалдарга артырган чырык өңчүзүн кадагалап, хумагалап, киж мөзүзүн бедик тудуп чоруур ужурулуг, ынчан даартагы хүннүн херелдери кажан кезээде биске чедип, чырып, чылыдып чоруур, депшилгениң чаа оруунче эдертип чоруур дээни ол боор.

«Тывалаар кускун» деп романың сөөлгү арнында чиде берген, үр үениң иштинде тып чадааны Эзирик Салбак-оолдун оруунга көстүп келген: «Менди-чаагай тур шинме, Эзирик. Мен кээп турар мен. Дайзыннарга черле алыспа...», «Киж биле бойдус мынчаар демнежир ужурулуг...» деп, сөстөр дыңдалыр.

Тыва амыдыралдың мөңгө сырыны депшилгениң узун оруунда кижилерни кеди чок чаартылгалардан оваарнып чорунар, мергеннерниң чагы-сөзүн сактып чорунар, чаа салгалдарга дамчыдып беринер дээн уткалыг. Бо бүгүнү номчукчуларга чедирип, олар-биле бодал-солчуп тура, улуг өгбө чогаалчыларывыстың номнарын катап-катап номчуп, чаа-чаа ажыдышкыннары кылып, боттарывыстың угаан-медереливисти сергедип чоруулунар.

Уран ДОНГАК,
ТР-ниң Чазааның чанында
ГШИ-ниң башкарыкчы эртем
ажылдакчызы, филология
эртемнеринин кандидаты.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Дириг амытаннар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың январь 28-те хлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың март 4-те чллдцз деп көргөн

1 чүүл

1997 чылдың декабрь 25-те № 816 «Дириг амытаннар дугайында» («Тувинская правда», 1998 чылдың январь 20-де; 2001 чылдың май 8-те; 2005 чылдың декабрь 20-де; 2007 чылдың ноябрь 3-те; 2008 чылдың январь 31-де; Тыва Республиканың хоойлужудулга чындзы, 2001 чыл, № 2, 179 чүүл; «Шын», 2005 чылдың декабрь 6-да; 2006 чылдың май 25-те; 2007 чылдың ноябрь 1-де; 2008 чылдың февраль 5-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 3-кү чүүлдүн 1-ги кеззэнге «Долгандыр турар бойдус хүрээлеңин камгалаарының дугайында» федералдыг хоойлуларның деп сөстөрни «Долгандыр турар бойдус хүрээлеңин камгалаарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң деп сөстер-биле солур, «бойдус» деп сөстү ап кааптар;
2) 5-ки чүүлде:
а) 1-ги кеззэнде:
ийиги абзазынга «объектилерни» деп сөстүң соонга «болгаш ажылгаарының» деп сөстөрни немээр;

«Тыва Республиканың онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың январь 28-те хлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың март 4-те чллдцз деп көргөн

1 чүүл

1996 чылдың декабрь 9-та № 645 «Тыва Республиканың онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринин дугайында» (Тыва Республиканың хоойлужудулга чындзы, 2001 чыл, № 2, 37 чүүл; «Тувинская правда», 2004 чылдың январь 22-де; 2005 чылдың март 15-те; 2007 чылдың ноябрь 3-те; 2008 чылдың декабрь 4-те; «Шын», 2004 чылдың январь 29-та; 2007 чылдың ноябрь 1-де; 2008 чылдың декабрь 9-та) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 3-кү чүүлдүн 10-гу кеззэнге «суглар» деп сөстү «суг объектилерни» деп сөстер-биле солур;
2) 5-ки чүүлдүн 1-ги кеззэнде «бойдус» деп сөстү ап кааптар;
3) 6-гы чүүлдүн 3-кү кеззэн күжүн

Тыва Республикада назы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссиялар болгаш назы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларны тургузар болгаш оларның ажыл-чорудулгазын организастаар талазы-биле муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органның чамдык күрүнө бүрүн эргелерин аңгылап бээринин дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың декабрь 24-те хлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың март 5-те чллдцз деп көргөн

1 чүүл

Бо Хоойлунун хоойлу-дүрүм езугаар таарыштырар чүүл
Бо Хоойлу 1999 чылдың июнь 24-те № 120 – ФХ «Нэзы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактика системазының үндезиннеринин дугайында» Федералдыг хоойлуга база назы четпээннер херектеринин талазы-биле комиссиялар дугайында Дүрүмге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның чанында назы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле Ведомстволар аразында комиссияны, Тыва Республикага хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарның назы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларын тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун доктаадыр болгаш Тыва Республикада хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарның тус чер бот-башкарылга органның (моон ыңай – тус чер бот-башкарылга органны дээн) хоорай округтарынга болгаш муниципалдыг районнар-

үшкү абзацты күжүн чидирген деп санаар;
б) 3-кү кезектин дөрткү абзазынга «болгаш боттандыры» деп сөстөрни «ба-дылаары болгаш боттандыры» деп сөстер-биле солур;
3) 16-гы чүүлдүн 3-кү кеззэнде «бойдус» деп сөстү ап кааптар;
4) 18-ки чүүлдүн 4-кү кеззэнде «бойдус» деп сөстү ап кааптар;
5) 22-ги чүүлдүн 4-кү кеззэнде «бойдус» деп сөстү ап кааптар;
6) 26-гы чүүлдүн 5-ки кеззэнде «бойдус» деп сөстү ап кааптар;
7) 43-кү чүүлдүн дөрткү абзазында «бойдус» деп сөстү ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
№ 1196 УХ-И
2009 чылдың март 18.

чидирген деп санаар;

4) 23-кү чүүлдүн 1-ги база 2-ги кезектеринде «бойдус» деп сөстү ап кааптар;
5) 24-кү чүүлдүн 1-ги кеззэнде «бойдус» деп сөстү ап кааптар;
6) 26-гы чүүлдүн күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эртерге күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№ 1199 УХ-И
2009 чылдың март 18.

га назы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларны тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазын организастаар талазы-биле күрүнө бүрүн эргелерин аңгылап турар.

2 чүүл

Нэзы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссиялар назы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактика системазының органның болгаш албан черлеринин ажыл-чорудулгазын дүүштүрер болгаш контроль-даар, назы четпээннерниң эргелерин камгалаар болгаш хоойлужудулгага дүүштүр өске-даа хүлээлгелерни боттандырыр турар, назы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактика системазының доктаамал ажылдаар коллегиялдыг органны болур.

3 чүүл. Назы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссиялар дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы

Нэзы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссиялар дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы (моон соңгаар комиссиялар) Россия Федерациязының Конституциязынга, 1998 чылдың июль 24-те № 124 – ФХ «Россия Федерациязында бичи уругун эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуга, 1999 чылдың июнь 24-те № 120 – ФХ «Нэзы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактика системазының үндезиннеринин дугайында» Федералдыг хоойлуга, өске федералдыг хоойлуларга болгаш Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга үндезилеттинер болгаш бо Хоойлудан, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларын база Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын тургузунар.

4 чүүл

Тыва Республикага комиссияларның системазы

Комиссияларның системазы:
1) Тыва Республиканың Чазаның чанында назы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле ведомстволар аразында комиссия (моон ыңай – Ведомстволар аразында комиссия дээн);
2) Тыва Республикада муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының назы четпээннер херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссиялары (моон ыңай районнар (хоорай) комиссиялары дээн) тургузар.

5 чүүл

Комиссияларның кол сорулгалары

Комиссияларның кол сорулгалары болза:
1) назы четпээннерниң эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыын камгалаар болгаш тургузар, назы четпээннерниң хайгаарал чогу, карактал чогу, хоойлу-дүрүм үрээринге болгаш хөй-ниити ажылынга удурланырынга дуза болуп турар чылдагааннарны болгаш байдалдарны илередир база чайладыр талазы-биле хемчеглерни боттандырыр;
2) назы четпээннерни кижизидеринин, өөредиринин, тударының байдалдарын сагааны-биле, а ол ышкаш назы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактика системазының албан черлеринде назы четпээннерниң аажылаашкыны-биле холбашкан айтырыгларны дүүштүрер талазы-биле федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнген хемчеглерни боттандырыр;
3) назы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактика системазының органның болгаш албан черлеринин ажыл-чорудулгазын дүүштүрер талазы-биле федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнген хемчеглерни боттандырыр;
4) федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааттыг өске-даа сорулгалар болур.

6 чүүл

Комиссияларның эргелери
Комиссиялар боттарының бүрүн эргелерин боттандырып турда, дараазында эргелерлиг болур:

1) боттарының бүрүн эргелерин боттандырырга эргежок чугула медээлерни, доктааттыг чурум езугаар, Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органның, тус чер бот-башкарылга органның, организациялардан, оларның организастыг-хоойлу-дүрүм хевирлеринден хамаарылга чокка, назы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактика системазының органның болгаш албан черлеринден айтырар болгаш алыр;
2) ажылчын болгаш эксперт бөлүктөрүн тургузар;
3) комиссияларның ажылынга Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органның, тус чер бот-башкарылга органның, организацияларның, оларның организастыг-

хоойлу-дүрүм хевирлеринден хамаарылга чокка, төлээлерин болгаш өске-даа сонуургалдыг кижилерни кириштирер;

4) чугаалажып турар айтырыгларга хамаарыштыр медээлер болгаш тайылбырлар алыры-биле Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органның болгаш тус чер бот-башкарылга органның албан-дужалдыг кижилерин, специалистерни хуралдарга чалаар;

5) бодунуң бүрүн эргезинин иштинге санал-оналдарны кириер;

6) назы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактиказының кол угланышкыннарының, оларның эргелерин база хоойлу езугаар эрге-ажыын камгалаарының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш организастаар, ол-ла айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органның санал-оналын кириер;

7) назы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактиказының, бодунуң бүрүн эргезинин иштинге оларның эргелерин камгалаар айтырыглар талазы-биле шийтирерни хүлээп алыр;

8) федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнген таварылгаларда болгаш чурум езугаар назы четпээннерге, оларның ада-иелеринге (хоойлу езугаар төлээлеринге) хамаарыштыр салдар чедирер хемчеглерни ажылгаар;

9) федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнген өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар эргелиг.

7 чүүл

Ведомстволар аразында комиссияны тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазының чуруму

1. Ведомстволар аразында комиссияны федералдыг хоойлужудулгага база Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа тургузар.

2. Ведомстволар аразында комиссия бодунуң бүрүн эргезинин иштинге, күрүнө база муниципалдыг органның болгаш албан черлеринин, хамаатыларның, юридиктиг эргелиг албан черлеринин, оларның организастыг хоойлу-дүрүм хевиринден хамаарылга чокка, ыяап-ла күүседир чугула доктаалдарны хүлээп алыр.

3. Ведомстволар аразында комиссияның, оон сан талазы-биле болгаш персоналдыг составының дугайында дүрүмнү Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

8 чүүл

Районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузар болгаш ажыл-чорудулгазын организастаар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органның бээр

1. Бо Хоойлу-биле районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузар болгаш ажыл-чорудулгазын организастаар талазы-биле күрүнө бүрүн эргелерин дараазында муниципалдыг тургузулганын тус чер бот-башкарылга органның бээр:

1) Тыва Республикада хоорай округтарының:

Кызыл хоорай;

Ак-Довурак хоорай;

2) Тыва Республикада муниципалдыг районнарның:

Бай-Тайга кожуун;

Барыын-Хемчик кожуун;

Чөөн-Хемчик кожуун;

Кызыл кожуун;

Каа-Хем кожуун;

Мөңгүн-Тайга кожуун;

Өвүр кожуун;

Бии-Хем кожуун;

Сүт-Хөл кожуун;

Танды кожуун;

Тес-Хем кожуун;

Тере-Хөл кожуун;

Тожу кожуун;

Улуг-Хем кожуун;

Чаа-Хөл кожуун;

Чеди-Хөл кожуун;

Эрзин кожуун.

2. Бо Хоойлу-биле тус чер бот-башкарылга органның дараазында күрүнө бүрүн эргелерин дамчыдар:

1) районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузар болгаш ажыл-чорудулгазын организастаар;

2) бо Хоойлу-биле доктааттынган эргелерни болгаш хүлээлгелерни (ажылдарны) районнар (хоорайлар) комиссиялары күүседирин хандылар;

3) районнар (хоорайлар) комиссияларының ажил-чорудулгазының саң-хөө болгаш материал-техниктиг хандырылганын боттандылар;

4) боттарының бүрүн эргелеринин иштинге назы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактика системазының органнының ажил-чорудулгазы дээш дүүштүрүлгени болгаш контролду боттандылар.

3. Тус чер бот-башкарылга органнынга районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузар болгаш ажил-чорудулгазын органнынга застаар талазы-биле күүне бүрүн эргелерин кызыгаар чок хуусаада бээр.

4. Бо чүүлдүн 2-ги кезээ-биле көрдүнгөн күүне бүрүн эргелерин күүседир дээш тус чер бот-башкарылгазының чогуур органы харысалгалыг болур.

9 чүүл. Чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандырып турда тус чер бот-башкарылга органнының эргелери болгаш хүлээлгелери

1. Күүне бүрүн эргелерин боттандырып турда, тус чер бот-башкарылга органны дараазында эргелериг болур:

1) федералдыг хоойлужудулга болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр, районнар (хоорайлар) комиссияларының персоналдыг составын тургузар;

2) федералдыг хоойлужудулга болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр, районнар (хоорайлар) комиссияларының дугайында дүрүмү бадылаар;

3) Тыва Республиканың күүне эрге-чагырга органнындан сүмени болгаш методиктиг дузаны алыр;

4) назы четпээннерниң хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактиказының талазы-биле дамчыдып берген күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле муниципалдыг тургузгунуң уставы-биле көрдүнгөн таварылгаларда болгаш чурум езугаар, боттун саң-хөө акша-хөреңгилерин болгаш материалдыг курлавырларны немей ажыглаар;

5) бо Хоойлу-биле доктааттынган дүрүм-нерниң үндезининге база күүседир-биле оларга дамчыдып берген күүне бүрүн эргелерин боттандырып алырыглар талазы-биле муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алыр;

6) күүне бүрүн эргелерин боттандырып турда болган чурум үрээшкннерин чайлады-биле төлээлтирген күүне органнының бижимел айтышкыннарын суд чуруму-биле хомудаар;

7) районнар (хоорайлар) комиссияларының ажилын күүседир талазы-биле чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандырып чурум-биле холбашкан ажил-чорудулганы сайзырадыр талазы-биле төлээлтирген күүне органнынга санал-оналын кириер эргелиг болур.

2. Чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандырып турда, тус чер бот-башкарылга органнының хүлээлгелери:

1) чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле аңгылап берген саң-хөө акша-хөреңгилерин болгаш материалдыг курлавырларны тускай сорулгаларга ажыглаар;

2) чамдык күүне бүрүн эргелерин күүседир талазы-биле ажил-чорудулганы боттандырып кылдыр тус чер бот-башкарылгазының тускай төлээлтирген албан-дужаалдыг кижилерин тодарадыр;

3) Тыва Республиканың Чаззаа чогоур бүрүн эргелер дамчыдып берген Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органынга (моон ыңай Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлекчи органы) күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле холбашкан медээлерни, документиленни болгаш отчеттарны кириер;

4) чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандырып соксаткан таварылгада, ажыглаттынмаан саң-хөө акша-хөреңгилерин болгаш материалдыг курлавырларны дедир эгидер хүлээлгелиг.

10 чүүл. Чамдык күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органны боттандырып турда Тыва Республиканың күүне эрге-чагыргазының органнының эргелери болгаш хүлээлгелери

1. Чамдык күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органны боттанды-

рып турда, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлекчи органы:

1) чамдык күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнының боттандыры-биле ол ышкаш ол сорулгаларга бердинген саң-хөө акша-хөреңгилерин болгаш материалдыг курлавырларны ажыглаарын контролдаар;

2) чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандырып турар үеде, тус чер бот-башкарылга органнының азы ол органның албан-дужаалдыг кижилеринин эрттириккен чурум үрээшкннерин чайладыр талазы-биле ыяал-ла күүседир кылдыр бижимел айтышкыннары бээр;

3) чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандырып алырыглар талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнының ажил-чорудулгазын дүүштүрер;

4) чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле холбашкан медээлерни, документиленни болгаш материалдарны айтырар;

5) сүмени болгаш методиктиг дузаны чедирер эргелиг болур.

2. Чамдык күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органны боттандырып турда, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлекчи органы:

1) дамчыдып турар күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле эргежок чугула саң-хөө акша-хөреңгилери-биле база материалдыг курлавырлар-биле тус чер бот-башкарылга органнын хандылар;

2) чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандырып алырыглар талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнының база ол органның албан-дужаалдыг кижилеринин санал-оналын сайгарып көөр;

3) чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандырып алырыглар талазы-биле оларның дилээн медээлерин болгаш материалдарын тус чер бот-башкарылга органнынга бээр;

4) чамдык күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнының боттандыры-биле ол ышкаш ол сорулгаларга бердинген саң-хөө акша-хөреңгилерин база материалдыг курлавырларны ажыглаарын контролдаар хүлээлгелиг болур.

11 чүүл. Чамдык күүне бүрүн эргелеринин саң-хөө хандырылганы

1. Тус чер бот-башкарылга органнының чамдык күүне бүрүн эргелерин күүседиринин акшаландырышкынын, ээлчеглиг саң-хөө чылында, хемчээлин Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктаадып турар, тус чер бюджеттеринге субвенциялар бээринин аргазы-биле боттандылар.

2. Дамчыдып турар күүне бүрүн эргелерин күүседир-биле Тыва Республиканың республика бюджетинден Тыва Республиканың тус чер бюджеттеринге бээр субвенцияларын ниити хемчээлин, бо Хоойлука калсырылга езугаар нормативтерниң методиктиг санаашкыннарынга дүүштүр тодарадыр.

3. Районнар (хоорайлар) комиссияларының ажил-чорудулгазын боттандыры-биле бүрүн эргелерни күүседиринге акша-хөреңги тускай сорулгалыг болур болгаш ону өске сорулгаларга ажыглап болбас.

4. Субвенциялар бээринге акша-хөреңгини чарыгдарының болгаш учеттаарының чурумун Тыва Республиканың Чаззаа доктаадып тургузар.

5. Тус чер бот-башкарылга органны субвенцияларны тускай сорулгазындан өскээр ажыглаан азы доктааттынган хуусаада ажыглаваан таварылгада, бюджет хоойлужудулгазынга дүүштүр, ону республика бюджетинче дедир эгидер уjurлуг.

12 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнының чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле эргежок чугула саң-хөө акша-хөреңгилерин база материалдыг курлавырларны дамчыдарының чуруму

1. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн бүрүн эргелерни комиссияларның күүседиринге эргежок чугула саң-хөө акша-хөреңгини дамчыдарын айыткан күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органны күүседирин хандырып турар хуусааларда, бюджет хоойлужудулгазынга дүүштүр боттандылар.

2. Бо Хоойлу-биле көрдүнгөн бүрүн эргелерни комиссияларның күүседиринге эргежок чугула материалдыг курлавырларны дамчыдарын, халаска ажыглаар эргеге, чогуур тус чер бот-башкарылга органны-

биле күүне өнчүзүн эргелеп-башкарып адырда Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының Тыва Республиканың Чаззааның төлээлекчи органы-биле чарар керээ үндезининге боттандылар.

3. Тус чер бот-башкарылга органнының чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле ажыглаарынга база (азы) башкарынга, азы ону муниципалдыг өнчүже шилчидеринге хамааржып турар материалдыг курлавырларның даңзыын Тыва Республиканың Чаззаа тодарадыр болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы бадылаар.

13 чүүл. Районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузар болгаш ажил-чорудулгазын организаастаар талазы-биле оларга дамчыдып берген күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле дугайында тус чер бот-башкарылга органнының отчеттаарының чуруму

1. Чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандырып тура, тус чер бот-башкарылга органны Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлекчи органынга дараазында чүүлдерни кириер:

1) күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле холбашкан ажил-чорудулга дугайында ай санының болгаш чыл санының отчеттарын;

2) бүрүн эргелерни боттандыры-биле берген саң-хөө акша-хөреңгилеринин база материалдыг курлавырларның күүселдезинин дугайында квартал санының отчеттарын;

2. Тус чер бот-башкарылга органнының күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле дугайында отчеттарны бээринин хевирин, хуусааларын болгаш чурумун Тыва Республиканың Чаззаа бадылаар.

14 чүүл. Районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузар болгаш ажил-чорудулгазын организаастаар талазы-биле күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнының күүседир дээш күүне контрол боттандыры-биле чуруму

1. Чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле контролдаар сорулгазы болза, күүне бүрүн эргелерин боттандырып турда, федералдыг хоойлужудулганың болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазының негелделерин тус чер бот-башкарылга органнының сагырын хандырыш болур.

2. Районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузар болгаш ажил-чорудулгазын организаастаар талазы-биле күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнының боттандыры дээш контролду Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлекчи органы чорудар.

Контролду дараазында хевирге боттандылар:

1) тус чер бот-башкарылга органны дамчыткан күүне бүрүн эргелерин боттандырып турарының дугайында отчеттарын Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлекчи органының доктааткан чуруму езугаар болгаш хуусааларда бээр;

2) районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузар болгаш ажил-чорудулгазын организаастаар талазы-биле оларга дамчыдып берген күүне бүрүн эргелерин боттандыры кезээнге тус чер бот-башкарылга органнының ажил-чорудулгазының хыналдазын кылыр;

3) дамчыдып берген күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органны азы оларның албан-дужаалдыг кижилери күүседир дугайында айтырыглар талазы-биле хоойлулар негелделерин үрээшн чайлады-биле бижимел айтышкын бээр;

4) дамчыдып берген күүне бүрүн эргелерин боттандырып алырыглар талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнының ажил-чорудулгазының деңгел анализин кылыр.

3. Районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузар болгаш ажил-чорудулгазын организаастаар талазы-биле күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле дамчыдып берген саң-хөө акша-хөреңгини тускай сорулгазынга ажыглаары дээш контролду федералдыг хоойлужудулга болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлекчи органы боттандылар.

15 чүүл. Дамчыдып берген чамдык күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органны боттандыры-биле соксат-дырының негелдези болгаш чуруму

1. Тус чер бот-башкарылга органнының чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының азы тус чер бот-башкарылга органнының эгелекчи саналы-биле соксадыр.

2. Тус чер бот-башкарылга органнынга дамчыдып берген күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле дараазында таварылгаларда соксадып болур:

1) чогуур федералдыг хоойлу күштүг болуп кирген;

2) бо Хоойлу-биле дамчыткан чамдык күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнының чидиргени-биле Тыва Республиканың хоойлузу күштүг болуп кирген;

3) дамчыдып берген күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органны күүсетпээн;

4) дамчыдып берген күүне бүрүн эргелерин боттандырганы үре-түннел чок болган;

5) дамчыткан күүне бүрүн эргелерин боттандырып турда, федералдыг хоойлужудулга болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы хажыттынган таварылгада.

3. Оларга хамаарышпас чылдагааннар уржундан, чамдык күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органны боттандыры аргажок болдунмазының дугайында медээни тус чер бот-башкарылга органны дөп-дораан Тыва Республиканың Чаззаага дыңнадыр.

4. Чамдык күүне бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органны боттандыры-биле соксадыр, бо чүүлге дүүштүр, тус чер бот-башкарылга органнынга дамчыдып бергени чамдык күүне бүрүн эргелерин акшаландыры-биле соксадырынга чедирер. Чамдык күүне бүрүн эргелерин боттандыры-биле тус чер бот-башкарылга органнынга аңгылап берген, ынчалза-даа ажыглаттынмаан саң-хөө акша-хөреңгини база материалдыг курлавырларны федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктааттынган чурум езугаар дедир эгидер уjurлуг.

16 чүүл. Районнар (хоорайлар) комиссияларын тургузарының чуруму

1. Районнар (хоорайлар) комиссияларын тус чер бот-башкарылга органны тургузар болгаш олар чогуур муниципалдыг тургузуларның кызыгаарларының иштинге ажылдаар.

2. Районнар (хоорайлар) комиссияларынче дараазында кижилер кирер:

1) дарга (дүрүм езугаар тус чер чагыргазының удуртукчузунун оралакчызы);

2) дарганың оралакчызы;

3) харысалгалыг секретарь;

4) 6-дан эвээш эвес кежигүннер – назы четпээннер-биле ажылдап турган арга-дуржулгалыг специалистер (назы четпээннерин эргелерин камгалаар, оларның хайгаарал чогу болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының профилактиказының муниципалдыг системазының органнының база албан черлеринин төлээлери).

3. Районнар (хоорайлар) комиссияларының составынче өске-даа муниципалдыг органнын болгаш албан черлеринин, а ол ышкаш назы четпээннер болгаш оларның өгбүлелери-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлеп турар буруткеттирген хөй-ниити каттыжышкыннарының төлээлери кирип болур.

4. Районнар (хоорайлар) комиссияларының персоналдыг составының талазы-биле санал-оналды Тыва Республиканың күүне эрге-чагырга органны, чогуур муниципалдыг тургузгунуң тус чер бот-башкарылга органны, хөй-ниити каттыжышкыннары кирип болур.

5. Районнар (хоорайлар) комиссияларының персоналдыг составын тус чер бот-башкарылга органының хоойлу-дүрүм актызы-биле бадылаар.

17 чүүл. Районнар (хоорайлар) комиссияларының актылары

1. Районнар (хоорайлар) комиссиялары боттарының бүрүн эргелеринин иштинге, федералдыг хоойлужудулга болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының чогуур органнының, ол органның албан-дужаалдыг кижилеринин, организацияларның, оларның организаастыг хоойлу-дүрүм хевиринден болгаш өнчү

хевиринден хамаарылга чокка, а ол ышкаш хамаатыларның ыяап-ла күүседир ужурулг доктаалдарын, шийтирлерин хүлээп алыр.

2. Районнар (хоорайлар) комиссияларының доктаалдарын районнар (хоорайлар) комиссияларының кезигүүнеринин хура-лынга келген кижилериниң хөй кезининиң ажык бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

3. Районнар (хоорайлар) комиссияларының доктаалын, федералдыг хоойлужудул-га-биле доктааттыг чурум езугаар, судка хомудал болур.

18 чүүл. Районнар (хоорайлар) комис-сияларын тургузарының хуусаазы

Районнар (хоорайлар) комиссияларын, бо Хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар, бо Хоойлунуң күштүг болуп кирген хунунден эгелээш, үш ай дургузунда тургузар болгаш тургустунган турар ужурулг.

Тыва Республикада назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссиялар болгаш назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларны тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле муниципалдыг районнарның болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органна-рының чамдык күрүнө бээр эргелерин аңгылап бээриниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга капсырылга

Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларны тургузар болгаш ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органна-ры боттандырырынга тус чер бюджеттеринге берип турар субвенцияларның ниити хемчээлин тодарадыры-биле нормативтерни санаарының МЕТОДИКАЗЫ

1. Ниити дүрүмнер

Норматив (бо методиканың сорулгалары-биле) дээрге – Тыва Республиканың муниципалдыг районнарынга болгаш хоорай округ-тарынга назы четпээннер херектериниң бол-гаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларны тургузар болгаш ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттанды-рып турар тус чер бот-башкарылга органна-рының хереглелиниң, бир ажылдакчыга ха-маарыштыр бюджет акша-хөреңгизинге, санаашкынының көргүзүү.

2. Бир ажылдакчыга хамаарыштыр назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларның ажыл-чорудулга-зын организа-таар талазы-биле чарыгдал-дарының нормативтерин тодарадыры

Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларның ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар деп муниципалдыг тургузугнуң бир ажылдакчыга ха-маарыштыр (Нр) чарыгдалдарның санааш-кынын дараазында хевирге чорудар:

$$Hpi = Hci / Cpi,$$

мында:

Hci – назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар тала-зы-биле комиссияларның ажыл-чорудул-газын организа-таар талазы-биле күрүнө бү-рүн эргелерин боттандырырынга деп муниципалдыг тургузугнуң тус чер бот-башкарыл-га органынга санаашкын үезинде чарыг-далдары;

Cpi – деп муниципалдыг тургузугда назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссия-ларның харысалгалыг секретарыларының хүлээлгезин күүседип турар ажылдакчылар-ның саны.

3. Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар та-лазы-биле комиссияларның ажыл-чору-дугазын организа-таар талазы-биле чам-дык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар тус чер бот-башкарылга орган-нарының чарыгдалдарының санаашкыны

3.1. Назы четпээннер херектериниң бол-гаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларның ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар тус чер бот-башкарылга органна-рының (Hci) ча-

19 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хунунден эгелээш, он хонук эрткенде күштүг болур болгаш, бо Хоойлу-биле доктаат-тыг чамдык күрүнө бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органна-рынга дамчы-дып берген кезээнге, бир эвес чогуур саң-хөө чылында республика бюджетиниң дуга-йында Тыва Республиканың хоойлузу-биле айыткан бүрүн эргелерин боттандырырынга субвенциялар бээр көрдүнгөн болза, ээл-чеглиг саң-хөө чылында республика бюдже-диниң дугайында Тыва Республиканың хоой-лузу-биле чыл санында күштүг кылдыр кирир.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1129 УХ-II

2009 чылдың март 18.

рыгдалдарының санаашкынын дараазында хевирге чорудар:

$$Hcpi = Zoti + Hzi + Pri,$$

мында:

Zoti – санаашкын үезинде күш-ажыл төлевиринге чарыгдалдар;

Hzi – санаашкын үезинде күш-ажыл төлевиринге немей санаары;

Pri – санаашкын үезинде өске-даа чарыгдалдар.

3.2. Назы четпээннер херектериниң бол-гаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларның ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар ажыл-дакчыларның күш-ажыл төлевиринге чарыг-далдарының санаашкыны.

Шалыңны Россия Федерациязының бол-гаш Тыва Республиканың күштүг болуп ту-рар нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын езугаар, мурнунда санаашкын кылган үеде, назы четпээннер херектериниң болгаш олар-ның эргелерин камгалаар талазы-биле ком-миссияларның ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар ажылдакчы-ларның күш-ажыл төлевириниң фондузунуң көвүдээшкени кылдыр база санаашкын үе-зинде шалың улгаттырырының индекси кыл-дыр санаар.

3.3. Назы четпээннер херектериниң бол-гаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларның ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар органга шалың төлевирин немей санаарынга чарыг-далдарының санаашкыны.

Бо чарыгдалдарга, Россия Федерация-зының хоойлужудулгазынга дүүштүр, ажыл-берикчинин федералдыг бюджетче, Рос-сия Федерациязының Пенсия фондузунуң бюджетинче, Россия Федерациязының социал камгаладылга Фондузунуң бюдже-динче, ыяап-ла медицина камгаладылга-зының Федералдыг фондузунуң болгаш ыяап-ла медицина камгаладылгазының де-вискээрлер фондуларының бюджеттеринче шилчидип турар шалың төлевиринге немей санаашкыннар хамааржыр.

Шалың төлевиринге немей санааш-кыннарга чарыгдалдарының санаары (Hzi) дараазында хевирге чорудар:

$$Hzi = Zoti \times Cnz,$$

мында:

Cnz – шалың төлевиринге немей санааш-

кыннарның ставказы.

3.4. Назы четпээннер херектериниң бол-гаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларның ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар органга өске-даа чарыгдалдарга чарыгдалдарны санаары.

Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларның ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар органга өске-даа чарыгдалдарга (Pri) чарыг-далдарны санаары санаажылга үезинде, дараазында хевирге чорудар:

$$Pri = Usvi + Ucomi + Uoci + Usmzi$$

мында:

Usvi – харылзаа ачы-дузазын алырынга чарыгдалдар;

Ucomi – албан-ажыл сургакчылаашкы-нынга чарыгдалдар;

Uoci – кол акша-хөреңгини алырынга ча-рыгдалдар;

Usmzi – кывар-чаар материалдардан аң-гыда, материалдыг курлавырларның өртөөн улгаттырырынга чарыгдалдар.

Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссияларның ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле чамдык күрүнө бүрүн эргелерин боттандырып турар муниципал-дыг тургузугнуң органынга өске-даа чарыг-далдарга чарыгдалдарны (Pri) мурнунда са-наажылга чылының санаажылга үезинде Usvi, Ucomi, Uoci, Usmzi чарыгдалдарның көвү-дээшкени база санаажылга үезинде инфля-

Тыва Республиканың күрүнө албан-дужаалдарының даңзызының дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың октябрь 22-де хүлээп алган

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың декабрь 24-те дагын каттап хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың март 5-те чүлдүг деп көргөн

Тыва Республиканың бо Хоойлузу Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш 2004 чылдың июль 27-де № 79 –ФХ «Россия Федерациязының күрүнө албанының дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың күрүнө органна-рының бүрүн эргелерин дорт күүседир сорулгалар-биле Тыва Республиканың күрүнө албан-дужаалдарының даңзызын тургузуп турар.

1 чүүл

Тыва Республиканың күрүнө албан-

2009 чылдың март 18-те № 970 УХ-II Тыва Респуб-ликаның Хоойлузу-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүнө албан-дужаалдарының ДАҢЗЫЗЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы – Тыва Республиканың дээди албан-ду-жаалдыг кижизи

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы

Тыва Республиканың Саналга пала-тазының Даргазы

Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазы

Тыва Республиканың Чазааның Дар-газының бирги оралакчызы

Тыва Республиканың Чазааның Дарга-зының бирги оралакчызы – Тыва Респуб-ликаның экономика сайыды

Тыва Республиканың Чазааның Дарга-зының оралакчызы

Тыва Республиканың Чазааның Дарга-зының оралакчызы – Тыва Республиканың Москва хоорайда Бүрүн эргелиг төлээзи

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазының оралакчызы

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы

Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазының оралакчызы

Тыва Республиканың Саналга палатазы-

цияның индекси кылдыр тодарадыр.

4. Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссиялар тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле күрүнө бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органна-рынга боттандырыры-биле тус чер бюджет-теринге берип турар субвенцияларның ниити хемчээлиниң санаашкыны

Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссиялар тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазын организа-таар талазы-биле күрүнө бүрүн эргелерин тус чер бот-башка-рылга органна-рынга боттандырыры-биле тус чер бюджеттеринге берип турар субвенция-ларның ниити хемчээлин санаары (Smbi) да-раазында хевирге, республика бюджетин тургузуп турда, бир чылда чорудар:

$$Smbi = Hpi \times Cpi,$$

мында:

Hpi – деп муниципалдыг тургузугда назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссия-ның харысалгалыг секретарының ажылын күүседип турар деп муниципалдыг тургу-зугнуң тус чер бот-башкарылга органының бир ажылдакчыга хамаарыштыр чарыг-далдары;

Cpi – деп муниципалдыг тургузугда назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле комиссия-ларның харысалгалыг секретарыларының ажылын күүседип турар ажылдакчыларның планнаттынып турар саны.

дужаалдарының кожуп каан даңзызын бадылаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хунунден эгелээш, он хонук эрткенде күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 970 УХ-II

2009 чылдың март 18.

ның даргазының оралакчызы

Чазак Аппарадының удуртукчузу – Тыва Республиканың сайыды

Тыва Республиканың Чазааның Дарга-зының Канцеляриязының удуртукчузу

Сайыт – Тыва Республиканың Чазааның Чөвүлелиниң кезигүүнү

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитетиниң (комиссиязының) даргазы

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының комитетиниң (комиссиязының) даргазы

Тыва Республиканың сайыды

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының комитетиниң (комиссиязының) даргазының оралакчызы

Тыва Республиканың Улуг Хуралының доктаамал үндезинде ажылдап турар депутаты

Тыва Республиканың Соңгулда комиссия-зының даргазы

Тыва Республиканың Соңгулда комиссия-зының даргазының оралакчызы

Тыва Республиканың Соңгулда комиссия-зының секретары

Тыва Республиканың Конституция суду-нуң судьязы

Тыва Республиканың Саналга палата-зының аудитору.

«Чер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың январь 28-те хчлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың март 5-те ччлүдүз деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың ноябрь 27-де № 886 УХ-1 «Чер дугайында» («Шын», 2004 чылдың декабрь 16-да; 2007 чылдың июнь 5-те; 2008 чылдың май 15-те; «Тувинская правда», 2005 чылдың март 25-те, декабрь 30-де; 2007 чылдың июнь 5-те; 2008 чылдың апрель 29-та) Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлдүн 1-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижири:

«1) чер участогу дээрже кызыгаарларын федералдыг хоойлуларга дүүштүр тодарадып тургускан чер кырының кезээ болур;»;

2) 5-ки чүүлдүн 2-ги пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

3) 6-гы чүүлдүн 3-кү пунктузунда «ажылдап кылыры» деп сөстөрнү соонга «, бадыйлаары» деп сөстү немээр;

4) 14-кү чүүлдүн 4-кү кезээниң 2-ги пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

5) 15-ки чүүлдүн 1-ги кезээнде «болгаш чер участогунуң кызыгаарларының төлелинин дугайында» деп сөстөрнү «болур» деп сөс-биле солуур, «черде» деп сөстү ап кааптар;

6) 19-ку чүүлдү дараазында уткалыг 1' кезек-биле немээр:

«1'. Садып алыр – садар объект болза, федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр чүгле күрүнениң кадастр учедун эрткен чер участоктары бооп болур. Садыгжы садып алыр – садар дугайында керээни чарып тура, садып алыкчыга чер участогунга таваржып турар бергедээшкinnerниң болгаш ону ажылгаарының кызыгаарларының дугайында бодунда бар медээлерни бээр хүлээлгелиг.»;

7) 20-ги чүүлге «чер участогунга» деп сөстөрнү соонга «Шимчевес эт-хөреңгиге болгаш оон-биле дугуржулга кылырынга эргени күрүне бүрүткелиниң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр» деп сөстөрнү немээр;

8) 24-кү чүүлде:

а) 2-ги кезээнде «аңаа өске дең өртектиг чер участогун бергенде азы хавырып алган чер участогун өрттөн баш бурунгаар эгиткенде» деп сөстөрнү «өрттөн баш бурунгаар болгаш дең өртектиг кылдыр тургузарының негелделеринге» деп сөстер-биле солуур;

б) 3-кү кезекти дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Өнчү ээзинден күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге чер участогун садып алырының чурумун, күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге садып ап турар чер участогунуң садып алыр өрттөн тодарадырының чурумун, күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге ону хавырып турда, чер участогун эдилээриниң болгаш ажылгаарының эргелерин, күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге садып алырынга хамааржып турар чер участогунга өнчү ээзиниң эргезин соксадырының чурумун Россия Федерациязының Чер кодекизи-биле база хамааты хоойлужудулгазы-биле доктаадып тургузар.»;

в) 4-кү кезекти дараазында эдилге-биле бижири:

«4. Чер участогунуң ээзи чер участогун хавырынга чедир бир чылдан орайтатпайн, ону хавыра дугайында шитпир хүлээп алган органның ол дугайында бижимел дыңнадышының алган турар уjurлуг. Өнчү ээзиниң ындыг дыңнадышкын алган хүнүнден эгелээш, чыл эрткиже чедир үеде чер участогун садып алырын чүгле өнчү ээзиниң чөпшээрели-биле кылыр.»;

9) 28-ки чүүлдүн 5-ки кезээнге «көдээ ажыл-агыйга ажылгаар черлерни садып-саарарының дугайында федералдыг хоой-

луга» деп сөстөрнү «Көдээ ажыл-агыйга ажылгаар черлерни садып-саарарының дугайында» Федералдыг хоойлуга» деп сөстер-биле солуур;

10) 29-ку чүүлдүн 3-кү кезээнде «, Хууда дузалал ажыл-агыйының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле база бо Конституция хоойлузу-биле» деп сөстөрнү ап кааптар;

11) дараазында уткалыг 36' чүүлдү немээр:

«36' чүүл. Алдынмаан чер үлүглеринден чер участоктарын тургузары

Өнчү ээлериниң чер үлүүнге эргени алган үеден эгелээш, үш азы оон-даа хөй чылдар дургузунда оларның аңаа ажыл-агый чорудуп ажылгааваны (ап албаан чер үлүгери) чер үлүгери составынче, бирги ээлчегде, ажылгаттынмайн турар чер участоктары болгаш кадастр өрттөнүн талазы-биле оларның багай шынарлыг чер участоктары кирип турар чер участогунга хамааржыр.

Ол чер участогун тургузарын күрүне эрге-чагыргазының тускай төлээлеттирген органының кириген медээлери-биле Тыва Республиканың Чазааның чогуур айтышкынынга үндезилеп боттандырат.

Бодунуң хууда үлүү болур өнчү ээлериниң киржикчилериниң ниити хуралынга үлүү болур өнчүзүнде турар кезээниң чер участогунуң турар черин тодарадырының дугайында шитпир хүлээп алыр эргелиг, оон шөлү алдынмаан чер үлүглериниң шөлүнүн түңүнге дең болур. Алдынмаан чер үлүглериниң дугайында медээни, оларның өнчү ээлерин айытканы-биле, Тыва Республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Бир эвес аңгылап берген черинге чер участогун тургускан турар уjurлуг алдынмаан чер үлүглериниң өнчү ээлерин, айыткан медээни парлап үндүрген хүнден эгелээш, 90-хонуктун дургузунда күрүне эрге-чагыргазының тускай төлээлеттирген органынга бодунуң үлүү болур өнчү ээлериниң киржикчилериниң эргелерин ажылгаар күзели барының дугайында дыңнатпас болза, ол чер участогунуң кызыгаарларын тургузар.

Тыва Республиканың Чазааның айтышкыны-биле күрүне эрге-чагыргазының тускай төлээлеттирген органы ол чер участогунга Тыва Республиканың өнчүзүнге эргени бар деп санаарының дугайында билдиринишкни судче кириер эргелиг.»;

12) дараазында уткалыг 36² чүүлдү немээр:

«36² чүүл. Медээлер парлап үндүрери көрдүнген массалыг информация чепсектери

Бо Конституция хоойлузу-биле айыттынган таварылгаларда медээлер парлап үндүрери-биле көрдүнген массалыг информация чепсектери болза, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын албан езузу-биле парлаарының дөстери база (азы) тургузукчулары Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга база тус чериниң бот-башкарылга органнары болуп турар өске-даа өйлеп үнер парлалга үндүрүлгелери болур.

2 чүүл

Бо Конституция хоойлузу ону албан езузу-биле парлаан соонда, он хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1192 УХ-11

2009 чылдың март 18.

«Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң акша шалыңының база мактал акшазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың январь 28-те хчлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың март 5-те ччлүдүз деп көргөн

1 чүүл

2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын

болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң акша

шалыңының база мактал акшазының дугайында» («Шын», 2006 чылдың июль 8-те; 2007 чылдың июнь 5-те; «Тувинская правда», 2006 чылдың август 2-де; 2007 чылдың июль 5-те; 2008 чылдың январь 10-да, январь 15-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлдүн 3-кү кезээнге «кижилерге» деп сөстүн мурнунга «болгаш шалыңын» деп сөстөрнү немээр, «Тыва Республиканың» деп сөстөрнү соонга «база хамааты албан-хаакчыларга» деп сөстөрнү немээр, сөөлүнге «болгаш шалыңын» деп сөстөрнү немээр;

2) 5-ки кезекте «специалистер» деп категорияның албан-дужаалдарының улуг бөлүүнге дараазында одуругларны немээр:

Суд хуралының секретары 1838,2
Суд секретары 1838,2
3) 6-гы кезекте «специалистер» деп категорияның албан-дужаалдарының улуг бөлүүнде дараазында одуругларны күжүн чидирген деп санаар:
Суд хуралының секретары 1608,4-1838,2
Суд секретары 1608,4-1838,2

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда, он хонук эртерге, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1215 УХ-11

2009 чылдың март 18.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ХООЙЛУЛАРЫ

«Чер дугайында» Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунуң 13 чүүлүнге өскерилгелер кириер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың декабрь 24-те хчлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың март 5-те ччлүдүз деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың ноябрь 27-де № 886 УХ-1 «Чер дугайында» («Тувинская правда», 2005 чылдың март 25-те, декабрь 30-де; 2007 чылдың май 5-те; 2008 чылдың апрель 29-та; «Шын», 2004 чылдың декабрь 16-да; 2007 чылдың июнь 5-те; 2008 чылдың май 15-те) Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 13-кү чүүлүнге дараазында уткалыг абзацты немеп, өскерилгени кириер:

«, «Тыва Республиканың Маадыр иези» аттың эдилекчилеринге — херээженнерге, а ол ышкыш ону Совет Социалистиг Республикалар Эвилели турар үеде алган «Маадыр ие» деп аттың эдилекчилеринге;

хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге (чогуур билдиринишкни кириер үеде назы четпээн уруглары үштен эвээш эвес турар уjurлуг),

инвалид уруглуг, бодунуң хууда чурттаар чери чок, азы болза оларның өнчүзүнде чурттаар чери чуртталга хандырылганының нормаларына дүүшпес өг-бүлелерге;

көдээ ажыл-агыйының болгаш ол көдээ чурттаачылыг черниң бюджет адырында ажылдап турар аныяк специалистерге.»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1109 УХ-11

2009 чылдың март 18.

«Чер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың январь 28-те хчлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың март 5-те ччлүдүз деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың ноябрь 27-де № 886 УХ-1 «Чер дугайында» («Шын», 2004 чылдың декабрь 16-да; 2007 чылдың июнь 5-те; 2008 чылдың май 15-те; «Тувинская правда», 2005 чылдың март 25-те, декабрь 30-де; 2007 чылдың июнь 5-те; 2008 чылдың апрель 29-та) Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлдүн 1-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижири:

«1) чер участогу дээрже кызыгаарларын федералдыг хоойлуларга дүүштүр тодарадып тургускан чер кырының кезээ болур;»;

2) 5-ки чүүлдүн 2-ги пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

3) 6-гы чүүлдүн 3-кү пунктузунда «ажылдап кылыры» деп сөстөрнү соонга «, бадыйлаары» деп сөстү немээр;

4) 14-кү чүүлдүн 4-кү кезээниң 2-ги пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

5) 15-ки чүүлдүн 1-ги кезээнде «болгаш чер участогунуң кызыгаарларының төлелинин дугайында» деп сөстөрнү «болур» деп сөс-биле солуур, «черде» деп сөстү ап кааптар;

6) 19-ку чүүлдү дараазында уткалыг 1' кезек-биле немээр:

«1'. Садып алыр – садар объект болза, федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр чүгле күрүнениң кадастр учедун эрткен чер участоктары бооп болур. Садыгжы садып алыр – садар дугайында керээни чарып тура, садып алыкчыга чер участогунга таваржып турар бергедээшкinnerниң болгаш ону ажылгаарының кызыгаарларының дугайында бодунда бар медээлерни бээр хүлээлгелиг.»;

7) 20-ги чүүлге «чер участогунга» деп сөстөрнү соонга «Шимчевес эт-хөреңгиге болгаш оон-биле дугуржулга кылырынга эргени күрүне бүрүткелиниң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр» деп сөстөрнү немээр;

8) 24-кү чүүлде:

а) 2-ги кезээнде «аңаа өске дең өртектиг чер участогун бергенде азы хавырып алган чер участогунуң өрттөн баш бурунгаар эгит-

кенде» деп сөстөрнү «өрттөн баш бурунгаар болгаш дең өртектиг кылдыр тургузарының негелделеринге» деп сөстер-биле солуур;

б) 3-кү кезекти дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Өнчү ээзинден күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге чер участогун садып алырының чурумун, күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге садып ап турар чер участогунуң садып алыр өрттөн тодарадырының чурумун, күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге ону хавырып турда, чер участогун эдилээриниң болгаш ажылгаарының эргелерин, күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге садып алырынга хамааржып турар чер участогунга өнчү ээзиниң эргезин соксадырының чурумун Россия Федерациязының Чер кодекизи-биле база хамааты хоойлужудулгазы-биле доктаадып тургузар.»;

в) 4-кү кезекти дараазында эдилге-биле бижири:

«4. Чер участогунуң ээзи чер участогун хавырынга чедир бир чылдан орайтатпайн, ону хавыра дугайында шитпир хүлээп алган органның ол дугайында бижимел дыңнадышының алган турар уjurлуг. Өнчү ээзиниң ындыг дыңнадышкын алган хүнүнден эгелээш, чыл эрткиже чедир үеде чер участогун садып алырын, чүгле өнчү ээзиниң чөпшээрели-биле кылыр.»;

9) 28-ки чүүлдүн 5-ки кезээнге «көдээ ажыл-агыйга ажылгаар черлерни садып-саарарының дугайында федералдыг хоойлуга» деп сөстөрнү «Көдээ ажыл-агыйга ажылгаар черлерни садып-саарарының дугайында» Федералдыг хоойлуга» деп сөстер-биле солуур;

10) 29-ку чүүлдүн 3-кү кезээнде «, Хууда дузалал ажыл-агыйының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле база бо Конституция хоойлузу-биле» деп сөстөрнү ап кааптар;

11) дараазында уткалыг 36' чүүлдү немээр:

«36' чүүл. Алдынмаан чер үлүглеринден чер участоктарын тургузары

Өнчү ээлериниң чер үлүүнге эргени алган үеден эгелээш, үш азы оон-даа хөй чылдар

дургузунда оларның аңаа ажыл-агый чорудуп ажылгааны (ап албаан чер үлүглери) чер үлүглери составынче, бирги ээлчегде, ажылгатынмай турар чер участоктары болгаш кадастр өртөөнүн талазы-биле оларның багай шынарлыг чер участоктары кирип турар чер участогунга хамааржыр.

Ол чер участогун тургузарын күрүнө эрге-чагыргазының тускай төлээлеттирген органының кириген медээлери-биле Тыва Республиканың Чазаның чогуур айтыш-кынынга үндезилеп боттандырар.

Бодунун хууда үлүү болур өңчү ээлериниң киржикчилериниң ниити хуралында үлүү болур өңчүзүндө турар кезээниң чер участогунун турар черин тодарадырының

дугайында шийтир хуулап алыр эргелиг, оң шөлү алдынмаан чер үлүглериң шөлүнүн түңүгө дең болур. Алдынмаан чер үлүглериң дугайында медээни, оларның өңчү ээлерин айытканы-биле Тыва Республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Бир эвес аңгылап берген черинге чер участогун тургускан турар ужуруг алдынмаан чер үлүглериң өңчү ээлерин, айыткан медээни парлап үндүрген хүнден эгелээш, 90 хонуктуң дургузунда күрүнө эрге-чагыргазының тускай төлээлеттирген органынга бодунун үлүү болур өңчү ээлериниң киржикчилериниң эргелерин ажыглаар күзели барының дугайында дыңнатпас болза, ол чер

участогунун кызыгаарларын тургузар.

Тыва Республиканың Чазаның айтыш-кыны-биле күрүнө эрге-чагыргазының тускай төлээлеттирген органы ол чер участогунга Тыва Республиканың өңчүзүндө эргени бар деп санаарының дугайында билдиришкени судче кириер эргелиг.»;

12) дараазында уткалыг 36² чүүлү немээр:

«36² чүүл. Медээлер парлап үндүрери көрдүнген массалыг информация чепсектери

Бо Конституция хоойлузу-биле айыттыг-тан таварылгаларда медээлер парлап үндүрери-биле көрдүнген массалыг информация чепсектери болза, Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнарының норма-

тивтиг хоойлу-дүрүм актыларын албан езузу-биле парлаарының дөстөри база (азы) тургузукчулары Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга база тус черниң бот-башкарылга органнары болуп турар өске-даа өйлеп үнер парлаалга үндүрүлгелери болур.

2 чүүл

Бо Конституция хоойлузу ону албан езузу-биле парлаан соонда, он хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1192 УХ-И

2009 чылдың март 18.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың октябрь 14-те “2009-2010 чылдарда Тыва Республикада чурттап турар хамаатыларының чамдык категорияларының социал деткимчези болгаш хоргадалы” республиканың тускай сорулгалыг программаның бадылаарының дугайында” №600 доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында

2008 чылдың декабрь 21 №786 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның “2009-2010 чылдарда Тыва Республикада чурттап турар хамаатыларының чамдык категорияларының социал деткимчези болгаш хоргадалы” тускай сорулгалыг программаның Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылда октябрь 14-те бадылааны №600 доктаалы-биле дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Программаның паспортунда хемчээлдиң болгаш акшаландырышкының үндезиннеринге хамаарышкан туруштарга:

- “13950,0” саннарны “12380,0” саннар-биле солугур;

- “9610,0” саннарны “8040,0” саннар-биле солугур;

- “9750,0” саннарны “8180,0” саннар-биле

солугур;

- “7160,0” саннарны “5590,0” саннар-биле

солугур;

2) “Программаның курлавыр хандырылганының” VI кезээнде:

- “13950,0” саннарны “12380,0” саннар-биле солугур;

- “9610,0” саннарны “8040,0” саннар-биле

солугур;

- “9750,0” саннарны “5180,0” саннар-биле

солугур;

- “7160,0” саннарны “2590,0” саннар-биле

солугур.

2. Ук доктаалдың күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тыва Республиканың Чазаның чанында ажыл-чорудулганың хоойлу төлөвилелдер талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының дугайында

2008 чылдың январь 18 №14 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулганының хоойлу төлөвилелдер дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның чанында ажыл-чорудулганың хоойлу төлөвилелдер талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязын тургузар.

2. Тыва Республиканың Чазаның чанында ажыл-чорудулганың хоойлу төлөвилелдериниң талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының дугайында коштунган Дүрүмнү, оң составын болгаш ажылчын бөлүктүн составын бадылаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың январь 18-те №14 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазаның чанында ажыл-чорудулганың хоойлу төлөвилелдериниң талазы-биле ведомстволар аразында комиссиязының дугайында Дүрүм

1. Тыва Республиканың Чазаның чанында ажыл-чорудулганың хоойлу төлөвилелдериниң талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязы (моон соңгаар-Комиссия), ажыл-чорудулганың чогаадыкчы хемчээлиниң адырынга күрүнениң бүрүн эргезин Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының боттандырар аргазын берип турар коллегиялдыг орган болур.

2. Комиссия бодунун ажылын күүсекчи эрге-чагырганың сонургалдыг органнары, Тыва Республиканың Чазаның Аппараты, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары-биле, а база күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының девискээр органнары-биле кады организаастаар.

Комиссия бодунун ажыл-чорудулганын Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг хоойлуларны, Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарын болгаш айтышкыннарын, Россия Федерациязының Чазаның доктаалдарын болгаш айтышкыннарын, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың хоойлуларын, а база амгы бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

3. Комиссияның кол сорулгалары болза: ажыл-чорудулганың чогаадыкчы хемчээлиниң адырынга күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулганын дүүштүрер; Тыва Республиканың Чазаның хоойлу

төлөвилелдер ажыл-чорудулганын планнаар; Федералдыг хоойлуларның төлөвилелин-ге Тыва Республиканың Чазаның саналының төлөвилелин ажылдап кылыр;

Федералдыг хоойлуларның, Тыва Республиканың хоойлуларының төлөвилелдерин ажылдап кылыр;

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулганының чогаадыкчы хемчээлин сайыраңгай-жыдар талазы-биле саналдарны тургустунган чурум-биле белеткээр болгаш кириер.

4. Комиссия бодунун сорулгаларын боттандыраары-биле:

федералдыг хоойлуларның, Тыва Республиканың хоойлуларының төлөвилелдерин Тыва Республиканың Чазанга кириер комплекстиг анализин хандыраар;

Тыва Республиканың Чазаның ажыл-чорудулганын хоойлу чогаадыгының планының күүселдезиниң чоруп турарының дугайында күүсекчи эрге-чагырга органнарының хамаарылгалыг эрге-дужаалдыг кижилерин бодунун бүрүн эргезиниң деңгелинге дыңнаар;

бодунун бүрүн эргезиниң деңгелинге күрүнө болгаш өске-даа организациялардан база эрге-дужаалдыг кижилерден ажыл-чорудулганын эргежок чугула документтерин, материалдарны болгаш информацияны алыр.

5. Комиссияның хуралын эргежок чугула хемчеглер талазы-биле, ынчалза-даа квар-

талда чаңгысдан эвээш эвес катап эрттирер. Комиссияның шийтирин протокол-биле долдурар.

Бир эвес Комиссияның составының чартындан хөй оң хуралыга олуржуп турда, Комиссияның хуралын бүрүн эргелиг деп санаар. Бир эвес Комиссияның олуржуп турар кежигүннериниң хөй бадылаан болза, шийтирини хүлээп алдыганы деп санаар.

Комиссия кежигүннери болгаш оң ажылчын бөлүктери Комиссияның хуралыга, чүгө чөптүг чылдагаан талазы-биле чок турган таварылгадан аңгыда, албан олуржур. Оңагай таварылгада хуралдың ажылчын бөлүккө яамы өске эрге-дужаалдыг кижини төлээледип болур эргелиг, ол

«Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунун девискээринде кызыгаарлаваан күрүнө өңчүзүнүн чер участоктарын башкаар талазы-биле ажылды организаастаарының Чурумун бадылаарының дугайында

2009 чылдың январь 28 №19 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чер кодекзинге, 2001 чылдың октябрь 25-те «Россия Федерациязында Чер кодекзин күштүг кылдыр кириериниң дугайында» №137 Федералдыг хоойлуга, 2004 чылдың ноябрь 27-де «Чер дугайында» (2008 чылдың апрель 21-де №681 ДХ-2 Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун редакциязы-биле), Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунун девискээринде кызыгаарлаваан күрүнө өңчүзүнүн чер участоктарын башкаар талазы-биле ажылды организаастаар коштунган Чурумну бадылаар.

2. «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунун девискээринде кызыгаарлаваан күрүнө өңчүзүнүн чер участоктарын бээрин дугуржур талазы-биле Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органының бүрүн эргелиг төлээзинге Тыва Республи-

каның Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызын тодарадыр.

3. Амгы Чурумну удуртулга болдурга, «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунун девискээринде кызыгаарлаваан күрүнө өңчүзүнүн чер участоктарын бээрин Кызыл хоорайның мэриязынга болгаш Кызыл хоорайның Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының департаментинге сумелээр.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының социал-экономика хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

6. Бо доктаал албан езузу-биле парлаан хүнүнден он хонук иштинде күштүг болуп кириер.

ТР-ниң Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың январь 28-те №19 доктаалы-биле бадылаан

«Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунун девискээринде кызыгаарлаттынмаан күрүнө өңчүзүнүн чер участоктарын башкаар талазы-биле ажылдарны организаастаарының Чуруму

1. Ниити чүүлдер

1.1. Амгы Чурум чер участоктарының үнелел барымдаазын болгаш чорудулганын тургузуп турар, оң иштиде «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» (моон соңгаар-Кызыл хоорай) хоорай округунун девискээринде кызыгаарлаттынмаан күрүнө өңчүзүнүн чер участоктарын бээриниң дугайында шийтирини хүлээп алыр болгаш чагырларны сайгарып чугаалажыр.

1.2. Инвестицияны кириштирип тургаш, аңгы-аңгы ажыл-агый субъектилериниң дең хөгжүлдөзүн хандыраар, рынок хамаарылгаларының байдалына Кызыл хоорайның девискээринде черлерни эң-не ажыктыг болгаш таарымчалыг кылдыр ажыглаарын чедип алыр, ону бээриниң чорудулганын көс ү, ажык, хөй-ниитиниң киржилгези-биле, эптүг болгаш ажыктыг принципке кызыгаарлаваан күрүнө өңчүзүн «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунун девискээринде чер участоктарынга айтышкыны болгаш эргелеп-башкаарын хандыраарына угланган Чурум болур. Юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу кижилерге чер участоктарын долдурарының эргезин болгаш чер участоктарын бээриниң айтырылларының талазы-биле кызыгаарлаттынмаан күрүнө өңчүзүнүн чер участоктарын башкаар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының бүрүн эргелиг

органы Кызыл хоорайның мэриязы ажыл-чорудулганы дүүштүрер сорулгага амгы Чурумну ажылдап кылган.

1.3. Тудугларны, бажыңнарны үрөп бусканда чер участоктарының ээлери болбас кижилерниң чер участогунга эргезин боттандырып үндүрери дээш, ол тудугларның, бажыңнарның ээлери тудугларның, бажыңнарның турар чер участогун ээлээр хамаарылгалының талазы-биле амгы Чурумну таратпас. Тудугларның, бажыңнарның турар чер участоктарын ол тудугларның, бажыңнарның ээлеринге Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужулганынга дүүштүр бээр.

1.4. Тудугга чер участоктарын бээрде объектилерни таарыштыр тургузар черлерни баш удур дугуржулга-биле боттандыраар, тудуг-биле холбашпаан комплекстиг хөгжүлдөзүн девискээрлерин тудуг хөгжүлдөзүнге ажыглаарда, объектилерни таарыштыр тургузар черлерни баш удур дугуржулга-биле чорутпас.

Юридиктиг албан черлери болгаш хамаатылар чер участогун ажыглаар эргени алырда, Кызыл хоорайның мэриязының чер участоктарын аялап-башкаар адырның төлээлеттирген органынга билдиришкенин кириер. Билдиришкени айтыр чүүлдер:

хамаатыларга-фамилиязы, ады, адазының ады, чурттап турар чери, паспорт медээлери, ИНН;

юридиктиг албан черлеринге- ады (организация эргезинге айтыр), бүрүткээз чери болгаш юридиктиг албан черин эргелеп-башкарып турар органның турар чери, агар саны болгаш ИНН;

чер участогун ажыглаар сорулгазы;
чер участогунуң турар чери;
чер участогунуң чижек хемчээли;
чер участогун эдилээр эргези.

Чуртталга тудуун комплекстиг шингээди алырынга девискээрлерниң тудугларын хөгжүдөр сорулгага, тудугга чер участоктарын бээриниң дугайында билдиришкинге, күштүг болуп турар хоойлужудулганың тургусканы-биле инженер-техниктиг хандырылга негетинип, турарының дугайында информация болгаш өске-даа документилер, эргежок чугула санажылга азы тудугнуң төлөвилелиниң техниктиг-экономиктиг үндезинин кожар.

2. Объектилерни таарыштыр тургускан черлерге баш удур дугуржулга-биле тудугга чер участоктарын бээр

2.1. Объектилерни таарыштыр тургускан черлерге баш удур дугуржулга-биле тудугга чер участоктарын бээрде, Россия Федерациязының Чер кодекзинге дүүштүр эгилде чок хуусаада ажыглаарын, доктаамал (хуусаа чок) ажыглаарын, арендага бээрин боттандырып чорудар.

2.2. Объектилерни таарыштыр тургузар черлерни баш удур дугуржулга-биле тудугга чер участогун бээрде, дараазында чурум-биле боттандырып чорудар:

объектини таарыштыр тургузар черлерни баш удур дугуржулга дугайында шийтирн хуула алыры болгаш чер участогун шийли алыры;

чер участогунуң күрүнениң кадастрлыг учеду;

тудугга чер участогун бээриниң дугайында шийтирн хуула алыры.

2.3. Тудугга чер участогун бээринге сонугалдыг юридиктиг албан черлери болгаш хуу кижилер, объектини таарыштыр тургузар черлерни баш удур дугуржулга болгаш чер участогун шийли алырының дугайында билдиришкинни Кызыл хоорайның мэриязынга кириер.

2.4. Хуула алган билдиришкинге үндезилеп, Кызыл хоорайның мэриязы чеди хонуктуң иштинде Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызынче делегн чорудар (моон сонгаар-Тыва Республиканың Төлээлеттирген органы).

Делегге албан кожуп каар чүүлдер:

Россия Федерациязының хоойлужудулгазының, күрүне органның таарымчалыг көргени таварылгада, тудугга чер участогун шийлириниң дугайында актының кызыгаарында девискээрлерниң болгаш чер иштиниң байлаан таарымчалыг ажыглаарында байдалды болгаш хоорай тудуунуң, экологияга дүүштүр тургустунган чурум-биле долдурар; ону шийлириниң хевирлеринге дүүштүр чер участогунуң бүрүзүнге кызыгаарының төлөвилелин бадылаар азы Россия Федерациязының Хоорай тудуунуң кодекзинде тургускан чурумунда белеткээз девискээрниң чер аразын демдеглээн төлөвилели; инженер-техниктиг хандырылганың четкилеринге объектилерни кожарының техниктиг негелдизи, ол чер участоктарын инженер, транспорт болгаш социал инфраструктураның объектилерин-биле хандыраарының дугайында болгаш чер участоктарын ажыглаарында чөлшээрээниң дугайында эргежок чугула информация, а ол ышкаш чер участоктарының турар чериниң дугайында медээлер кирип турар кадастрлыг дежурный карталар (план);

эргежок чугула таварылгада Россия Федерациязының Чер кодекзиниң 31-ги чүүлүнүң 4-кү пунктузунуң негелдизинге дүүштүр чер участоктарының ажыгачыларының, ээлериниң болгаш арендаторларның дугайында информация-биле албан шынздар.

2.5. Төлөвилелдин кызыгаарын бадылаан болгаш тудугга чер участогун шийлириниң дугайында актыны тургустунган чурум-биле долдурганда кирген хундун чеди хонуктуң иштинде объектини таарыштыр тургузарындан ойталаанының дугайында шийтирн азы чер участогун шийлириниң кайы-бир хевиринге дүүштүр чер участогун шийлээниң дугайында актыны бадылаар, объектини таарыштыр тургузар черлерни баш удур дугурушканының дугайында түннелдин шийтирн Тыва Республиканың Төлээлеттирген органы хуула алыр.

Объектини таарыштыр тургузарындан ойталаанының дугайында шийтирн азы чер участогунуң кызыгаарының төлөвилели-биле коштунган объектини таарыштыр тургузар

черлерниң баш удур дугуржулгазының дугайында шийтирн, ону бадылаанының хундун чеди хонук хуусааның иштинде Кызыл хоорайның мэриязы, Тыва Республиканың Төлээлеттирген органы бээр.

Объектини таарыштыр тургузар черлерни баш удур дугуржурунуң дугайында шийтирн, тудугга чер участогун бээриниң дугайында Кызыл хоорайның мэриязының дараазында шийтирн хуула алырынга кол үндэтин болур болгаш бир чылдың иштинде күштүг болур.

2.6. Чер участогун бээринден ойталаары дараазында барымдаалар талазы-биле болур:

девискээрни планнаан документацияга дүүштүр чер участогу өске угланышкынныг болганда;

өске кижиге хамаарыштыр ол черниң участогун шийлириниң дугайында актыны бадылаанда, объектини таарыштыр тургузар черлерге баш удур дугуржулганың барының дугайында шийтирн;

Россия Федерациязының хоойлужудулгазының көрдүнгөн өске-даа барымдаалар талазы-биле.

Ындыг шийтирн хуула алырынга үндэтин болган, ойталаарында чылдаган болуп турар эргежок чугула документилер коштунган таварылгада, объектини таарыштыр тургузарындан ойталаар дугайында шийтирн хуула алыр.

2.7. Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр күрүнениң кадастрлыг учеду чорудар черлерниң кызыгаарын тургусканынга боттандырып чорудар чер участоктарының төлөвилелиниң кызыгаарын бадылаар болгаш баш удур дугуржулганың шийтирнине үндэзилээр болгаш оон акша-хөреңгизи-биле тудугга чер участогун бээриниң дугайында сонугалдыг кижиниң билдиришкининиң талазы-биле шийтирлээр.

2.8. Кызыл хоорайның мэриязы Тыва Республиканың Төлээлеттирген органы-биле дугуржулгага үндэзилеп, тудугга чер участогун бээриниң дугайында таарымчалыг керээни чарар, чарган керээлерин учедун чорудар, «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунуң, Тыва Республиканың сонугалын камгалаар, оон иштинде судка, Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр көрдүнгөн керээлерде төлөвилериниң кирилдизи дээш контрольду боттандыраар.

3. Объектилерни таарыштыр тургузар черлерниң баш удур дугуржулга-биле тудугга чер участоктарын бээр

3.1. Объектилерни таарыштыр тургузар черлерниң баш удур дугуржулга-биле тудугга чер участоктарын бээрин арендага боттандырып чорудар.

Объектилерни таарыштыр тургузар черлерниң баш удур дугуржулга-биле тудугга чер участоктарын бээрин чүгле садыглаашкыга боттандырып чорудар (конкурстар, аукционнар).

3.2. Тудугларга болгаш чер ажыгачыларының чурумунга, девискээрлерни планнаан талазы-биле документацияга, девискээрлерни планнаан документилерге дүүштүр объектилерни таарыштыр тургузарын боттандыраар болгаш объектилерни таарыштыр тургузар черлерни баш удур дугуржулга чокка чер участоктарын бээр, а ол ышкаш Тыва Республиканың «Чер дугайында» Конституция хоойлузунда айыттынганындан аңгыда, хууда чуртталга тудуунга хамаатыга чер участогун берген таварылгада.

Бир эвес чер участогун тургускан, ынчалза-даа хамаатыга болгаш юридиктиг албан черинге быжыглаваан таварылгада, ону тудугга бээрин Россия Федерациязының Чер кодекзинге дүүштүр боттандырып чорудар.

3.3. Чуртталга тудуунуң чер участогунга аренда керээзин чарар эрге аукционну организастаар болгаш эрттирер чурумунга дүүштүр чорудар, а ол ышкаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазының тодаратканы-биле аукционнарның аңгы-аңгы хевирлери-биле холбаштыр чорудар.

4. Девискээрлерниң тудугларын хөгжүдөр сорулгага чер участоктарын бээр

Хоорай тудуунуң ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлужудулганың тургускан чурумунга бадылаан, девискээрни планнаан талазы-биле документацияга дүүштүр ындыг керээни чарган кижиге боттандырып чорудар, девискээриниң тудуг хөгжүлдээниң дугайында керээни чарган болгаш оон хөгжүлдээниң дугайында Кызыл хоорайның мэриязы шийтирн хуула алганда, Россия

Федерациязының хоорай тудуунуң кодекзинге дүүштүр девискээрлерниң тудуг кызыгаарында турар чер участоктарындан чер участоктарын бээр.

5. Чуртталга тудуун комплекстиг хөгжүдөр сорулгага чер участоктарын бээр

Чуртталга тудуун комплекстиг шингээди алыр сорулгага чер участоктарын бээрин амгы Чурумнуң 3-кү кезээнге дүүштүр болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазының тургускан чурумунга аукционнуң түннелиниң талазы-биле объектилерни таарыштыр тургузар черлерниң баш удур дугуржулга-биле арендага Кызыл хоорайның мэриязы бээр.

6. Тудуг-биле холбашпаан сорулгага чер участоктарын бээр

6.1. Тудуг-биле холбашпаан сорулгага чер участоктарын юридиктиг албан черлеринге болгаш хамаатыларга бээрин боттандыраар:

үүрмектеп садар бараан четкилерниң объектилерин турум тургузары;

автомобиль транспортунуң турар черлеринге;

үүрмектеп садар бараан четкилеринге хамаарышпас, капитал эвес тудугларны таарыштыр тургузары (каркас конструкциязы, модул болгаш оон-даа өске), а ол ышкаш ажык складтар;

металл гаражтарны таарыштыр тургузары;

чаагайжыдылга девискээрлери.

6.2. Тудуг-биле холбашпаан сорулгага чер участоктарын аукционнуң түннелиниң талазы-биле арендага бээр (садыглаашкын).

6.3. Кызыл хоорайның мэриязының Дүрүмүнге дүүштүр реклама щиттерин таарыштыр тургузарында чер участоктарын бээр.

7. Үүрмектеп садар бараан четкилериниң объектилерин таарыштыр тургузарында чер участоктарын бээриниң Чуруму

7.1. Үүрмектеп садар бараан четкилериниң турум объектилеринге капитал эвес түр ажыглаар садыг объектилерин хамааржыр (ачы-дуза чедирери): павильоннар болгаш киоскилер.

7.2. Кызыл хоорайның талазы-биле үүрмектеп садар бараан четкилериниң объектилерин тургузар план-схемага (моон сонгаар - план-схеманы тургузары) дүүштүр үүрмектеп садар бараан четкилериниң турум объектилерин тургузар (моон сонгаар-үүрмектеп садар бараан четкилериниң объектилерин).

План-схеманы тургузарын дугуржурун болгаш бадылаарын болгаш ажылдап кылыр хуусаазын болгаш чурумун, аңаа немелделерни болгаш өскерилгелерни кириерин Кызыл хоорайның мэриязының доктаалы-биле тургузар.

7.3. План-схеманың турар черин тургузарда ол девискээрде чер адааның болгаш өске-даа коммуникацияны, үүрмектеп садар бараан объектилериниң барын, суг хандырылганың четкилеринден объектилерниң инженер хандырылганың, канализация, электри болгаш чылыг хандырылганы, төөгүнүң болгаш культураның турскаалдарының зоназынга үүрмектеп садар бараан четкилериниң объектилерин тургузарының үндэзини барын, хамаатыларының массалыг чыгыр черлеринге болгаш дыштанылга зоналарында, автомобиль оруктарының кыдыгыларынга (вокзалдарга, аэропорттарга, автомобиль оруктарының белдиринге, хөй-ниитиниң транспорт доктаамына) тургузуп болурун өөренип көөр. Ону ажыглаары эргежок чугула болгаш ол объектилерниң ээлеп турар чер участогунуң шөлү болгаш үүрмектеп садар бараан четкилериниң объект бүрүзүнүң тускайжытынганының дугайында информация план-схеманы тургузарында кирер, оон иштинде ону чаагайжыдары эргежок чугула болза, чер участогунуң шөлүнге дүүштүр чаагайжыдылганы чорудар.

7.4. Кызыл хоорайның чигине планында болгаш девискээр планнаашкынынга схемазында дүүштүр чер участогун тургузар талазы-биле ажылды план-схеманы бадылаанынга үндэзилеп чорудар.

7.5. Девискээрге турар план-схеманы албан парлаар.

7.6. Чер участогун бээриниң дугайында билдиришкинни сайгарып көөр болгаш шийтирн хуула алганда (азы бээринден ойталаанда) амгы Чурумнуң 3-кү кезээнде тургускан чурум-биле боттандырып чорудар.

7.7. Үүрмектеп садар бараан четкилериниң объектилерин таарыштыр тургузарында чер участоктарының аренда керээзин Россия Федерациязының хоойлужудулгазының тургускан чурумунга аукционнуң түннелиниң талазы-биле 3 чыл хуусаага чарар.

8. Автомобиль транспортунуң турар черлерин таарыштыр тургузарында чер участоктарын бээр

8.1. Автомобиль транспортунуң турар черлери амгы Чурумнуң сорулгазынга транспорт дериг-херекселдерин түр болгаш доктаамал шыгжаар девискээрлер деп билер.

8.2. Амгы Чурумну бадылаарында чедир берген чер участоктарының аренда эргезин болгаш ам автомобиль турар черлерни ажыглап турарлар, аренда хуусаазын уздыры дээш Кызыл хоорайның мэриязынга олар үезинде айтырыгны тургусканда таварылгада арендаторнуң билдиришкинине үндэзилеп уздыр болур болгаш бир чыл болгаш оон-даа хөй хуусаада чарганда чер участогунга аренда керээзиниң күрүне бүрүткелин чорудар.

8.3. Шийчeves өнчүнү ажыглаарының хевирин чөлшээрэн Россия Федерациязының Хоорай тудуунуң кодекзиниң негелдизинге дүүштүр болгаш бир эвес Кызыл хоорайның кварталдарында таарымчалыг тудугларны төлөвилелинде көрдүнгөн автомобиль турар черлерни таарыштыр тургузар таварылгада автомобиль турар черлерниң чер участогун үр хуусаалыг арендага берип болур.

Өске таварылгада чер участогун арендага 3 чыл хуусаага чедир берип болур.

8.4. Автомобиль турар черлерни таарыштыр тургузарында чер участоктарында эргезин долдурар сорулга-биле ону ажыглаар угланышкынын, чижек шөлүн, турар черин айтып тургаш, чер участогун бээр дугайында билдиришкинни Кызыл хоорайның мэриязынче кириер.

8.5. Автомобиль турар черлерни таарыштыр тургузарында юридиктиг албан черлеринге болгаш хамаатыларга чер участогун бээриниң дугайында шийтирн хуула алырда, амгы Чурумнуң 2.4. пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Төлээлеттирген органы-биле дугуржуру.

9. Девискээрлерни чаагайжыдарында чер участоктарын бээр

9.1. Чаагайжыдылганың хемчеглеринге девискээрлерни ногаанчыдары, клумбаларны, газондарны, хөй чылдыг ногаан үнүштерни, беседкаларны, хундун камгалаар черлерни таарыштыр тургузары, уругларга ойнаар шөлдерни болгаш улуг улустун дыштаныр черлерин капитал тудуглар чокка тургузар. Девискээрниң чаагайжыдылганын хоорайның долгандыр турар хүрээлениң болгаш оон эстетиктиг шынарын амыдыралга таарымчалыг бидер сорулга-биле боттандырып чорудар. Амгы Чурумнуң сорулгазында автомобиль транспортунуң турар черлерин таарыштыр тургузары чаагайжыдылга билинге кирбес.

9.2. Чаагайжыдылгага чер участоктарын садыглаашкын чорутпаан бээр.

9.3. Сонугалдыг кижилер ындыг чер участоктарын бээриниң аргазының дугайында айтырыгны сайгарып чугаалажыры-биле чер участогунуң чижек хемчээлинге үндэзилеп, чер участогун ажыглаар сорулгазын айтып тургаш, билдиришкинни Кызыл хоорайның мэриязынче кириер. Билдиришкинге девискээрниң чаагайжыдылганын төлөвилелин албан кожар.

Билдиришкинни сайгарып чугаалажыры-болгаш шийтирн хуула алыры амгы Чурумнуң хуусаазында болгаш хоойлуунуң тургусканынга боттандырып чорудар.

9.4. Чер участогун бээриниң аргазының дугайында айтырыгны сайгарып чугаалажып эгелээринге билдиришкин үндэтин болур болгаш чер участогун тургузарының талазы-биле ажылдарны чорударының аргазын берип турар.

9.5. Чер участогун тургускан соонда Кызыл хоорайның мэриязы девискээрни чаагайжыдарында чер участогун бээриниң дугайында шийтирн хуула алыр.

9.6. Девискээрни чаагайжыдарында чер участогун бир чыл хуусаада арендага бээр.

10. Металлдан гаражтарны тургузарында чер участоктарын бээр

«Тыва Республика Кызыл хоорай» хоорай округунуң девискээринге кызыгаарлаттынмаан күрүне өнчүзү, металлдыг гаражтарны тургузарында чер участоктарын бээрин Кызыл хоорайның мэриязының тургускан чурумунга боттандырып чорудар.

—Кедип ал.
—Хөйлеңни кедеримге-даа, тонум,
бөргүм база уштуп каапкан-дыр мен.
—Кедип ал.
—Идикти кедип алырымга-даа, тонум,
бөргүм база уштуп каапкан-дыр мен.
—Кедип ал.
—Тон, бөрттү кедип алырымга, холум
хаптары база чок.
—Канчаптың?
—Кааптым.
—Кайда?
—Та.
—Бо чылыгда херээ чүү боор.Халы!
—Чачам. Соок-тур—дээш, Коля база-ла
ынаваан:
—Чем бербенер маңаа, чалгаа чүвөгө —
дээш, ачаыс үнгөш, ыяш эккелгөш, отту
ужудупкан.
Удатпаанда кырган-авазы мүннү эскеш,
тавактарга кудуп, столга салгаш, чалаан:
—Че, олуруңар, чемнениңер.
Уш улуг кижй далган үзүп тургаш кылган
мүннү ишкеш олупруккан, а чаңгыс оглу
Коляны чемнен деп кым-даа чалаваан.
Чачамайлаар болза, ынчап баар бол-
базыкп. Ада-иези хамаанчок, кырган-авазы
безин кээргөвейин баар.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим киживис Идамчап Федорович КАГАНОВИЧНИН 2009 чылдың апрель 22-де — юбилейлиг төрүттүнген хүнү. Ол Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунун чаа ажыттынып турганы инженер-механиктер белекээр салбырының эң баштайгы доозукчуларының бирээзи.

«Нарын» колхозтуң инженер-механиги албан-дужаалга ажылдап тургаш, ол ажил-агыйның автопарыгын чаа станоктар-биле дерип, ооң материал-техниктиг баазасын быжыглаарына үлүүн кирип, колхоз даргазы Михаил Шойжунун макталына төлөптин көргүскөн.

Красноярскиниң политехниктиг институтунун арга-арыг херээниң талазы-биле факультетин дооскаш, Эрзин лесничествозунга лесничий болуп ажылдап, ол албан черин чээрби ажыг чылдар иштинде удуртуп келген. Сөөлгү чылдарда Эрзин суму чагыргазының специализинге база ажылдаан.

РФ-тиң, ТР-ниң Арга-арыг яамыларының хүндүлел бижиктери-биле каш удаа шаңаткан. Эрзин көдээ Сөвединиң депутаты, улусчу контроль комитетиниң кежигүнү хөй-ниити даалгаларын ак сеткилдиг күүседип чораан. Улуг огул Шолбан Идамчапович Кыргыс ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип чоруур.

Кайгамчык кижизиг аажы-чаңыг, экиргек, дузааргак, эриг баарлыг эргим киживис Идамчап Федор оглунга юбилейлиг төрүттүнген хүнү таварыштыр кадыкшылды, аас-кежикти, аал-оранынга, өг-бүлезинге чогумчаны күзедивис.

Чеден артты ашкан дээр ат чок,
Черге дегбейн, шошкуп чоруур,
Хүлүмзүрүп, каттыраннап мендилежир
Хүндүткелдиг онза кижиге — Федор оглу.

Эң-не эргим киживис — Федоровичиге,
Эң-не эки күзээшкенин илередип,
Ам-даа хөй чыл амыдырап-чурттаарын-на
Ажы-төлү, аалының ишти, төрелдери күзедивис.

Дамба-Хуурактарның, Кагановичилерниң
өг-бүлелери.

Бистиң эргим уруувус, кырган-ававыс, дунмавыс Билчук Билзеновна КАЖИН 1939 чылдың апрель 23-те Каа-Хем кожуунунун Бурен-Хемге төрүттүнген. Ол — чеди алышкы, угбашкының хеймери. Ол күш-ажылдың, партияның хоочуну, садик ажылдакчысы, огородчу чораан.

Ийги бөлүктүн инвалиди болгаш Кызылдың хоочуннар, кырганнар бажыңында 7-8 чыл чурттап турар. Чазык чаңыг, чоннун хүндүткелин чаалап алган, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг, эрес-кашпагай угбай энеге төрүттүнген хүнү таварыштыр быжыг кадыкшылды, омак-хөглүг хүлүмзүрүгнү коллективи күзеп артывыс.

Кажин кызы Оляга

Кадыы быжыгарын күзеп каалы.

Каа-Хемниң Салчак кызынга

Каткы-хөгнү йөрээп тур бис.

Коллективтиң мурнундан
Багыт-оол БАЙКАРА.

Үүлгедиг болгаш яла АВАЗЫ ИЛДИККЕШ, УДУЙ БЕРГЕН...

Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуун суду бодунун үш айлыг уруунун амы-тынынга четкен иени бир чылга шенелдеге хосталгазын казып шийткен.

Тыва Республикага суд Россия Федерациязының Кеземче кодекси-нин 109 чүүлүнүн 1 кезээ-биле көрдүнген кем-херекти — кичээнгей чогу-биле амы-тынга чедери — кылганы дээш, Чадаана хоорайның чурттакчысы Аиза Кууларны буруулуг деп көргөн.

Бо чылдың январь 5-те Кууларларның бажыңына Чаа чылды демдеглээри уламчылаан. Январь 6-да ийи шак үезинде арага-дары төнүп калган, аалчылар бажыңнарынча тарап эгелээн. Бажыңның ээзи Анатолий Кууларга ишкен арагазы эвээш ышкаш болган. Ол үш харлыг уруун көдүрүп алгаш, арага садып алыр акша чээп алыр дээш, дунмазынча чорупкан. Бажыңыга хөлчөк эзирик кадайы Аиза үш айлыг уруу-биле артып калган. Ава уруун холунга тудуп алгаш, эмзирип эгелээн. Оон ол уруун удуур өрээлинче алпаар бодааш, эргинге илдиккеш, уруунун кырынга барып ушкаш, ооң кырынга удуп калган.

Уруг баш-мээ бертинишкени хевирлиг кемдээшкени мага-ботка аар алганындан ол-ла черинге чок болган.

Кеземче херээ РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле прокуратуразының ИК-зиниң Истелге эргелелиниң Чөөн-Хемчиктиң кожуунна аразының истелге килдизиниң истекчизиниң ажил-чорудуунга турган. Чаш кижиге чуртталга хайырлаан 28 харлыг не үш ай болганда, арага-дары уржуун ооң амы-тынын үзүп кааш, суд мурнунга турган. Ол бодунун буруузу долузу-биле билинген болгаш онааган буруудадышкын-биле чөпшээрешкен. Кожуун суду хем-чегниң чингелделиг байдалын өөренип көргөн болгаш, херээжен кижиниң хосталгазын казып, бир чылда шенелдеге шийткен.

Сылдыс МОНГУШ,
Чөөн-Хемчик кожуунунун прокурору.

Чүргүй-оол ДОРЖУ

«Арага ижерги дээрге-ле кижиниң эки тура-биле сээдеңээр...»

Д.МЕНДЕЛЕЕВ.

ШАГАР САРЫГ АРЫНЫН ЧИГИРИ

(Уланчызы. Эгези № 38,
39, 40, 41 «Шында»)

Чолаачывыс сураг. Аалдың ээзи маңап олур. «Эжиңер, санчок баксыраан. Кылаштаар безин хары чок, өгдө чыдыпты» — деп бо-ла. Баргаш чолаачыны оттур соккан — шуут ол ээт! Көдүргөш, машинага эккеп алыр дээривиске, ийи-үш кижиге ону уур-даа ужур чок. Аалдың эр улузун дилээш, беш-алды кижиге арай деп көдүрүп, машинага эккеп, матрас чаткаш, шалага чыттырып алдывыс. Машинаны мен мунар ужурга таварышкан мен. Бир аалга хондувус. Даң бажында чолаачывыс оттуп келгеш, чүлге ыглар. «Ат болдум! Өлдүм! Чүч деп чүве меңээ ижиртип кадыңар? Бажым чарылды! Аа хала! Аалым четпезим ол дур!» — дээш, киживис чүлге буулаар чүве. Бис-даа коргуп, черниң черинге эки эмчи-домчу чок черге киживис ат болуру ол дур дээш, девидеп эгелээн бис. Чолаачывыс мени багыйтыр кый диди. Чеде бердим. Кижини мени буруудадыр аяңныг: «Че, Михалыч! Ижирткен кижиге ам дүргөн водкадан тып эккел. Оон башка ат болдум, өршээп көр!» — деп бо-ла. Кымың буруулуунда сайгаржыр чай кайда боор, өлөргө дүң-далаш маңадым. Водка деп чүве каяа турар. Ценгел чону водка ишпес, ап-таразыңа ону шыгжавас улус болган. Чүвениң ужурун тайылбырлаарымга, чолаачыны кээргеп, тыва арага дөмбүңгө кудуп бердилер. Дөмбүңгө дедир маңап келгеш, киживиске водка чок-тур, дүңгү ижип турган суксунуңну пактаптар сен бе деп чугааладым. «Өршээп көр! Ону ижер хамаанчок, ооң адын безин дыңнак-савайн тур мен! Дүргөн ол чүвең ырат, Михалыч!» — деп чанып дилей-дир. Ам канчаар, дөмбүңгү тудуп алгаш дедир өлөргө чүгүрүп келдим. Аалдың ээлери улам дүңгүрөп, канчаардаа аайын тыппайн турда, улгады берген өңүң ээзи акыймынча дей-дир: «Че, дүңмам! Шиме арагазыңдан хоомай-ланып баксыраан, тейиниң деги хоорон кижиге дузалап болур чаңгыс эм бар. Ол бе хымызы болур чүве. Ону апарып бер. Ону ишсе, дораан орталанып келир». Беш литр дөмбүңгү долдур чула көвүктелдир саарып каан чаа бе хымызын куттуруп алгаш, дедир маңап келдим. Киживистиң ары шуут куу сарыг, шынап-ла, береедээни аргажок. «Ам чүңү эккелдиң?» — деп сымырандыр. Белиңнетпези-биле көңүңү чугааладым: «Ам-на тыва арага эвес, езулу-ла эм эккелдим. Экижип алыр деп бода-чыңа, мону ижер сен. Ойта-лаар болуңза, оон ыңай канчаар сеңээ дузалаарын билбес мен» — дээш, хымысты куткаш, сундум. Кижим көрбейн, караан шийип алгаш чөпшүл пактапты. Шимээн чок чыдыр. Канчап барды моозу деп бодааш, коргарым аажок. Беш хире минут болгаш: «Каям, Михалыч! Ам база кудуп берем» — дей-дир. Чартык шак иштинде дөмбүңгө хымысты төндүр ижип алгаш, ам-на киживис кара дери үңүп, ары бажы орталанып, өң кирип, диллип, чугаа-домаа үңүп келди.

Шак ынчалдыр тыва арага-биле холбашкан девиденчиг база өөрө-

диглиг бир таварылганың херечизи болган мен. Оон бээр-ле тыва арагадан арай сестир апарган мен.

Бо таварылгандан кандыг түннел үндүрүп болур бис?

1. Бир-ле дугаарында — чүү-даа чүвениң өй кызыгаары, хемчээли турар! Ону бодавас, сагывас болза, ондагайлыг. Амы-тынга безин айылдыг байдалче кижиге кирип болур!

2. Ийде, кандыг-даа араганы базымчалап, хоптактанып, мезээренип ижип болбас!

3. Үште — арага кижиниң кадыңа канчаар-даа аажок хоралыг!

4. Дөртте — эмин эрттир эзирэн кижиге эпчөк, ыядыңгы, чованчыг байдалга кирип, ат-алдарын баксырадып ап болур!

Арагаже кире берген кижиге амыдыралында бүгү-ле бар чагай чүвөлериң чидириптерин билер бис. Сурагыг түрк чогаалчы Назым Хикметтиң мындыг бир өөредиглиг чечен чугаазы бар. Чогул чогаалдың адын сагынмайн тур мен. Ону шагда-ла номчааным шын. Ыңчалза-даа ооң өөредиглиг утказын бо-ла сактып келир мен. Ол мындыг чүве:

Дыка эки амыдырап-чурттап чораан аныяк, чараш эр амыдыралыңа таварышкан бергелериң угбайн, тура-со-руунуң кошкааның хайы-биле арагаже сундулап кире бээр. Ол өг-бүлөзүн, чоок кижилерин чоорту чидирип, олардан ырап, эш-өөрүңүң аразыңа база иштилелге кижилер аразыңа хүндүткелдиң оскунуптар. Ооң хүн бүрүдө бодаар-ла чүвези — арага. Ол соксаал чок элээн каш хүн ижип келген. Адак соолун-де шуут акша-төгери чок апаргаш, арага база бичии дай-наптар чүве тып алыр бода-биле базаарга кылаштап келир. Димзенип, ол-бо кылаштаан — дуза чок. Улус олче көрүңмес-даа, кээрээр хире кижиге-даа тывылбас. Ынчап кылаштап тургаш, хенертен бодунуң че-зи хире бир аныяк, силиг, чараш херээжен кижиниң олче кичээн-гейлиг топтап көрүп турарын эскерип каан. «Ча-чаа. Хуурай бер, менче ындыг аяңныг херээжен кайын көөрүл аан. Бо карактарның мени мегелеп турары ол ыйнаан» деп бодааш, карактарын чода иткеш, бүдүң топтап көөргө, шынап-ла, дем-ги кыстың карак салбайн көрүп турары илдең бооп-тур. Канчаар эвес дээш ол кыдыныче ойлап шенеп баскылаан, дем-гизин база-ла чыда калбас болган. «Адырам, чүч болду? Кай, мен? Ам-даа шору хевээрим ол бе? Орта чоор бе? Шын-дыр! Бо херээженниң ылап-ла мени со-нуургай бергени илдең-дир. Адыр, адыр! Баш-бушту тап-тыг аяңныг дырап, эрес шинчи кирип алыр-дыр!» деп өөрүп бодангылааш, каш борбак джи арткан күрүк дыргаа-биле хир-лиг бажын аай-дедир дырагы-лаан. Харын-даа дырышкак хөй-леңи өөктөилеп, довурактыг чүвүрүп каткагылаан-даа. Оон шаандагы целерде аныяк, чараш кыстарың чүрээп оскундур көрүптер уттундурган дүлгээ-зиниң коржун сактып, арынга ону дүңгүлөй тудуп алгаш, дем-и херээжен кижиге дидим көрүң келген. Ол эгенип чал-данмас, харын-даа хүлүмзүрүп харылаар болган. «Чаа, болган-дыр. Моон элээн акшадан ушта шаап алыр-дыр» — деп бода-биле эр-даа дидим-дидим базып чоокшулап келген. Чүден чу-

гааны эгелээрин бодап, аксын ажыдар деп чыдырда, аныяк херээжен ону мурнапкан: «Силерни дем-не эскерип кааш, таныжып алыр бодадым. Силерниң меңээ дузаңар херек болуп-тур. Мени бажыңымга чедир үдеп каап болур силер бе, хомудатпас мен» — деп, аяңныг, чымчак үн-биле чараш херээжен дилээн. Күжүр эр-даа улам сорук кирип, күштүг кижиниң арай кошкак кижини үстүңден камгайлай аарак көөр көрүңү-биле кысче кызып көргүдээш: «Ажырбас, ажырбас, амдызыңда чайым бар, хостуг мен. Ында чүч боор, үдеп каайн» — деп оюнзак үн-биле харылаан. Ийи кижиге базаардан үне кылаштажыпканнар. Орук ара чүве-даа чугаалашылааннар. Хөөкү ам-даа бижиргеп чо-руур-дур ийи деп эр ханып боданган.

Удатпаанда аяңныг, чараш херимниг бажың чаныңа чедип келгенер. «Хоо, шору чурттап турар-ла болгай, киживис! Бир эвес чүве аайлажы берзе, дыш-танып кээп турар, акша-төгериңиң-даа тып ап болур чер-лиг болур-дур мең» — деп, эрамы-рап бодангылаан. Уруг ижер эр-ниң бодалдарын оттур билип каан дег арай ширин: «Маңаа мени манап туруңар, чорбас силер, мен дораан келир мен» — дээш, херимни ажыткаш, дүргени кончуг кире берген. Чогул чүге кады келген кижизиниң үңүңүң ындыг янзы хуула бергениңиң ужурун тыппайн турда, хенертен хаала ажыттынып, 12-13 хире харлыг оол көстүп келген. Оол чүдүңгү эрни бажыңдан будунга чедир чиктиш кончуг кайгап көргүдээш, чес-кинген дег думчуун дырыштыр-ган. «Па, оолдуг болгаш оон эп-чоксунуп турганы ол-дур, аа? Че, ол-даа ажырбас айтырыг-дыр» деп, эр бодун көңүңүң, бодангылаан. Ол чедө оолдуг иези үңүң келгеш, оолче көргөш, шыңгыы айтырган: «Че, кан-дыг-дыр, көрдүң бе? Мен сеңээ үргүлчү чүңү чугаалаар ийик мен. Бир эвес сен мээң сөзүм дыңнавас, урок-кичээл кылбас база багай эш-өөр-биле эдержир болуңза, түңнелиңде бо турар чаржынчыг амытан дег, кижиге дүңгү чок арагыңа апар сен. Моон чүңү-даа чок: чоок кижилери, ажы-төлү, арын-иңиң, акша-төгериң, удуур-чыдар чери! Билдиң бе? Эки көр! Бо кижиге дег болуксап тур сен бе? Оол буруузуңдан дег бажын со-гайткаш; «Ийе, авай, көрдүм. Бо кижиге дег болуксавайн тур мен» — деп оожум үн-биле хими-ренгеш, кире берген. Араачы эр-ниң кырыңче соок суг саарыпкан дег апарган. Ол черге-даа кире бээринге белеп апарып, бодунуң чаржынчыг байдалын эят-сөө-гүңгө чедир медегер билип каан. «Мени буруудатпайн көрүңер. Мен оглумга кижизидикчи чи-жек кылдыр шаараланып, арага-же дүлдүңе берген өөдөжөк кижиниң чегер кылдыр көргүзөр бодааш, силерни тып алдым. Ам чоруптуңар, келгениңер тө-левири бо!» — дээш, акша сунган. Эр акшаже-даа көөр хары чок болган. Ол бодундан ческинип, чаржынчыг ыялгылаан, далаш ырап чорупкан. Амыдыралында таварышкылаан эң берге целери безин бо таварылгандан чик-ышкаш аңаа сагындырган».

(Уланчылыг).

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

БИИ-ХЕМГЕ, ТӨРЭЭН КОЖУУНУ ДЭЭШ...

Хол бөмбүүнге Кызылга эртип турар маргылдааларны өске чамдык аарыкчылар ыш-каш, черле эрттирбизин кызыдар кижини мен. Ынчангаш-ла кожууннар төптеринге чыл санында ээлчег дамчып эртип турар «Төрээн кожуун» деп маргылдаа дугайында шоолуг чүве билбес кижини болгандыр мен. А эрткен субботада, апрель 18-те, Туран хоорайга эрткен бо чылгы ол маргылдааны көргөш, шынап-ла, республиканың эр хол бөмбүкчүлериңиз аразында дыка нептереңгей база бир маргылдаа чүве-дир деп түңнелге келдим.

Маргылдаа дугайында бижири бетиңде ооң эгелзэн төөгүзүн мен ыш-каш ону эки билбес улуска

кысказы-биле таныштырайн. Хол бөмбүүнге «Төрээн кожуун» деп маргылдаа он бир чыл бурунгаар Кызылдың башкы колледжизинин башкызы, шыырак хол бөмбүкчүзү Дозураш Сааянын (чурукта) саны-биле эгелзэн. Ол чыл санында ээлчег аайы-биле эртер болгаш, аңаа чүгле кайы-бир кожуунга төртүтүнген кижини чүгле төрзэн ол кожууну дээш ойнаар эргелиг. Херек кырында ооң амгы үеде кайда амыдырап-чурттап чорууру хамаанчок. Ынчангаш-ла бо маргылдаага Кызыл хоорайдан таптыг команданың чок болганы ол. Чүге дизе бо хуннерде найысылалдың командаларының кол өзектерин кожууннарга төртүтүнген оолдар тургузуп турар. Ынчангаш ол ойнакчылар бо маргылдаага төрзэн кожууннарын төлээп киржип турарлары ол. Чижээ, Россияның хол бөмбүүнге дээди лига оюннарының амгы үеде киржикчилери, «Восток» команданың ойнакчылары Байыр Кылгыдай база Гурам Шитиков олар тус-тузунда Эрзин болгаш Чаа-Хөл кожууннар дээш ойнааннар. Бо оолдарның киржилгези маргылдааны улам солун болдурганы чугаажок.

Маргылдааның байырлыг ажыдышкыны Туран хоорайның Марк Оюн аттыг Культура бажыңының баарында шөлгө дүш соонда эрткен. Аңаа ниитизи-биле он алды: Бии-Хемден ийи, Сүт-Хөл, Эрзин, Улуг-Хем, Танды, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Ба-

рыын-Хемчик, Өвүр, Кызыл кожууннарын база ыраккы Мөңгүн-Тайганын, Тере-Хөлдүн болгаш Тожунуң командалары киришкен.

Ажыдышкыга Бии-Хемнин удуртукчулары: кожуун баштыңы — Төлээлекчилер хуралының даргазы Валерий Гончаров, чагырга даргазы Сергей Оюн, ТР-нин Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы, ТР-нин Хол бөмбүүнге федерациязының президентизи Василий Оюнга баштаткан делегация — депутаттар Борис Балчий-оол, Сергей Хөлчүкпаа, Борис Шомбун дээш, өскелер-даа киришкен. Мындыг байдалда черле ындыг — маргылдааның киржикчилеринге, ооң бо чылгы организакчылары — бии-хемчилерге чылыг-чымчак, экини күззэн сестер хей болган. Хол бөмбүүнге федерация президентизи В.Оюн Бии-Хем кожуунун хол бөмбүүнге хоочуннары Шолбан Достай-оолга, Анатолий Сатка, Юрий Норбуга база Геннадий Доржуга акша шаңналдарны, а Аржаан сумудан тренер-башкы Юрий Байкарага, Тарлаг суурдан спорттун хоочуну Александр Тугжуга Хоойлужудулга палатазының хүндүлел бижикирин байырлыг байдалга тывыскаан.

Ооң соонда командалар аразыңа чидиг демисел кожуунун Культура бажыңы биле Тураның №2 ортумак школызының спорт залдарыңа эгелзэн. Маргылдааның судьяларының болгаш чамдык тренерлерниң санап турары-биле алырга, түңнел оюннарга хол бөмбүүнге республиканың амгы шыырак командалары: Эрзин («Төрээн кожуунун» үш дакпыр чемпиону), Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш Бии-Хем кожууннарын (шаңналдыг черлерниң доктаамал эдилекчилери) командалары артар уjurлуг. Херек кырында ол ындыг болган-даа. Ол дугайында моон адаанга бижиң бээр бис.

Баштайгы оюннар Танды биле Чөөн-Хемчик, Эрзин биле Чеди-Хөл кожууннарын аразыңа эрткен. Чөөн-хемчикчилер биле эрзинчилер боттарының удурланкычлары 2:0 саннарга чииги-биле удуп алдылар. Сүт-Хөлдүн командазы Тожунуң оолдарын, а Каа-Хем кожуунун командазы «Бии-Хем-

2»-ни тус-тузунда 2:1 саннарга тиилеп алган.

Маңаа маргылдааның баштайгы оюннары үш партияга эртип турганын демдегеп каалы.

Культура бажыңының спорт залыңа «Бии-Хем-1» биле Барыын-Хемчик кожуунун командазының аразында эрткен оюн көрүкчүлериңиз сонургалын чаалап алган. Чүге дизе, бирээде, Барыын-Хемчик кожуунун командазын бо маргылдааның эгелекчизи Дозураш Саая боду баштап алгаш ойнап турган, ийиде, «Бии-Хем-2» команда Каа-Хем кожуун-биле мурнунда эрткен оюнга удурланкычларыңа 1:2 санга уттуруп алган турган. Ынчангаш бии-хемчилер төрзэн кожуунун кол командазыңдан, «Бии-Хем-1»-ден, а ону дыка шыырак оолдардан тургускан, бо удаа чүгле тиилелгени кордап турган. Канчаар-даа аажок чидиг демиселге, чаңгыс чер-чурттугларының улуг деткимчези-биле эрткен бо оюнга «Бии-Хем-1» команда амыр эвес тиилелгени ынчан чедип алган.

Түңнел оюннар дүне эрткен. Командалар-даа, аарыкчылар-даа туруп, шылай бергени билдингир. Ынчалза-даа эң бердинген көрүкчүлөр түңнел оюннарын дөмей-ле көрүп алыр аргалыг болган. Үшкү чер дээш оюнга «Бии-Хем-1» команда биле Сүт-Хөл кожуунун оолдары ойнаан. Кайызы-даа шыырак командалар болгаш, көрүкчүлериңиз сонургалын хаара туткан. Бии-хемчилер боттарының командазыңа чагырыкчызы С.Оюн баштады дыка аарып, деткимчени берген. Ынчалза-даа чидиг демиселдин түңнелинде сүт-хөлчүлөр үшкү черни ээлээр аргалыг болганнар.

Бирги чер дээш Эрзин биле Чөөн-Хемчиктиң оюну канчаар-даа аажок солун, дүшкүрлүг байдалга эрткен. Эрги удурланкычлар бот-боттарыңа кайын белен дүжүп бээр. Чыл санында шаңналдыг черлер дээш ойнаар бо ийи команда тиилелге дээш дыка-ла кызып ойнаан. Чижээ, Эрзин кожуунун командазында үш алышкы: Саян, Белек болгаш Баир Кылгыдайлар ойнап турган. Салгал дамчаан шыырак бо хол бөмбүкчүлери бо удаа база чараш оюну-биле көрүкчүлериңиз сонургалын чаалап алган.

Чөөн-Хемчик кожуунун командазы маргылдааның түңнел оюнунда тиилелгени 3:1 санга чедип ал шыдаан. Ынчалдыр «Төрээн кожуун-09» маргылдааның бо чылгы чемпиону — Чөөн-Хемчик кожуунун командазы (кубок, 40 муң рубль), ийиги черни Эрзинниң (20 муң рубль), үшкү черни Сүт-Хөлдүн (10 муң рубль) командазы, а дөрткү черни «Бии-Хем-1» команда (5 муң рубль) ээлзэн.

Маргылдааның «Эки ойнакчызы» деп тускай шаңналга Эрзин кожуунун командазыңдан Байыр Аракчаа, «Эки халдакчы» деп шаңналга Чөөн-Хемчиктен Адыгжы Куулар, «Эки камгалакчы» деп шаңналга Сүт-Хөлдөн Саян Ондар, «Бүгү талалыг ойнакчы» деп шаңналга Чаа-Хөлдөн Гурам Шитиков база «Эки тренер» тускай шаңналга Эрзинден Роман Шинин олар төлөптүг болган.

Маргылдааның чөөн-хемчикчилерге тывыскаан кубогунда база үш янзы үнелиг медальдарда Бии-Хем кожуунун сүлдезин чураан болгаш «Төрээн кожуун - 2009» республика маргылдаазы деп чараштыр бижзэн. Оларны Кызыл хоорайда ажылдап-чурттап чоруур бии-хемчи деткикчилер садып белеткзэн. Черле ынчаш бо маргылдааның бүгү саң-хөө чарыгдалдарын кожуун чагыргазы эвес, а ооң деткикчилери — хөй санныг сайгарлыкчылар, а хандырылга-биле холбашкан ачы-дуза чедирелгезин Туран хоорайның албан черлери болгаш организациялар боттарыңа алган. Чүгле чүс-чүс аалчыларны безин ашкарар-чемгерери ындыг амыр эвес. Ынчалза-даа бии-хемчилер ол сорулганы чедиш-кинниг шийтпирлеп шыдааннар.

Шынап-ла, маргылдааны бедик деңнелге эрттирер дээш, ооң бо чылгы организакчылары — Бии-Хем кожуунун удуртукчулары, ылангыс чагыргазы, улуг ажылды кылып чорутканы илдең. Кол оюннар чери болур Культура бажыңының мурнунда маргылдааның киржикчилеринге байыр чедирген лозунну, а девискээрде янзы-бүрү өңнерлиг туктары аскан. Ооң-биле маргылдаага байыр шинчини кириген. Оюннар эртер ийи спортзалга чаа четкилерни аскан, шөлдерни аштап-арыглаан.

Спортчуларны болгаш ооң хүндүлүг аалчыларын оюннар хунунде ийи катап изиг чем-биле организакчылар үш аңгы черге ашкарып-чемгерип турган.

Чаңыл езугаар оюннары чаңгыс хүн эрттирер сорулга салдыгган төлээде, ээлчеглиг маргылдаа мырыңай даң адар деп турда, эртенгиниң 4.30 минута турда, доозулган. Ынчалза-даа ойнакчылар ээлчеглиг тайбың «тулчушкун-нарга» сеткил ханган чанып чорутканнар...

Юрий КӨК-ООЛ.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

ШЕРИГ
КЕЗЭЭНДЕН
ДЕСКЕШ...

Соңгу Кавказта шериглерниң каттышкан бөлүүнүн штавыңдан Чечен Республиканың Ново-Шарой деп черге Тывадан дугуржулга керээзи езугаар шериг херзэн эрттирп турган октуг-боолуг солдаттың дескениниң дугайында дыңнадыгны «Интерфакс» агентлининче берген.

Солдат Рес-Тарочин Иргит понедельникте, апрель 13-те, тус черни-биле эртенгиниң ийи шак үезинде, бодунга 120 октуг АК-74 Калашников автоматты ал алгаш, шериг кезээнден чоруткан.

Шериг кеззэн кандыг-даа чөпшээрел чокка, кара туразында кагган солдатты эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары апрель 14-те тудуп алган. Ооң бодунда ок-боозу хевээр болган. Хыналдадан илерззени, шериг албаны эрттирп турган үезинде эшөөрү-биле кандыг-даа чөрүлдээ болбаан. Иргиттин бодунун тайылбыры болза, ооң өг-бүленинде берге байдалдың тургустунганы бооп турар.

Дугуржулга керээзи езугаар Иштики шериг кезээнде шериг албанын эрттирп турар Иргитке хамаарыштыр шериг кезээнден чөпшээрел чокка ок-боолуг дескени дээш кеземчени оонар. «Тува-Онлайн» медээлер агентлиги.

МАРАФОНЧЕ
ЧАЛАП ТУР

Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзүү суур чурттуг чаңгыс чер-чурттугларывысты, аңаа чурттап-ажылдап чораан бүгү чонувусту хей-аът, мөзү-шынар, амыдырал-чуртталга экижидер Ыдыктыг Бурган тудар ачы-дуза марафонунче чалап тур бис.

Ачы-дуза марафону Арыг-Үзүү суурнун Чодураа Байыроол аттыг Культура бажыңыңа апрель 25-те 12 шакта болуп эртер. Бүгү чаңгыс чер-чурттугларывысты марафонче келирин чаладывыс.

Арыг-Үзүү сумузунга
Субурган тударыңа
Ачы-буян, деткимчеден
чедирээли.

Суг дег арыг сеткил
сөңүн өргүлчүңер,
Сүлдэвисти өрү
бедик тудалыңар.
Оргкомитет.

Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының коллективи Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчузунун оралакчызы Александр Мижит-оолович Адыгбайга ооң

авазының

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8960. Чагыг 42. Номериңа парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткзэн.

Херечиледин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.